

Stimuleringsfonds
voor Architectuur

the Netherlands
Architecture Fund

Lay-out08

platform voor recent ontwerpend onderzoek

Lay-out is een onregelmatig verschijnende uitgave over ontwerpende onderzoeken die met steun van het Stimuleringsfonds voor Architectuur tot stand zijn gekomen. Het fonds nodigt ontwerpbureaus uit om een uitgave van *Lay-out* samen te stellen.

Studie Woonerven is een ruimtelijk-typologisch en sociologisch onderzoek naar het woonerf. Het is uitgevoerd door een samenwerkingsverband van Bureau Lofvers, Jutten Architectuur en Nio Stedelijk Onderzoek. Het onderzoek is een pleidooi voor een zorgvuldige aanpak van de woonerfwijken met aandacht voor de ruimtelijke kwaliteit in de woning en de beleving op het woonerf. De foto's van Janine Schrijver geven een beeld van een tweetal woonerven.

Studie Woonerven

Focus op kwaliteiten

Studie Woonerven
Inleiding

2

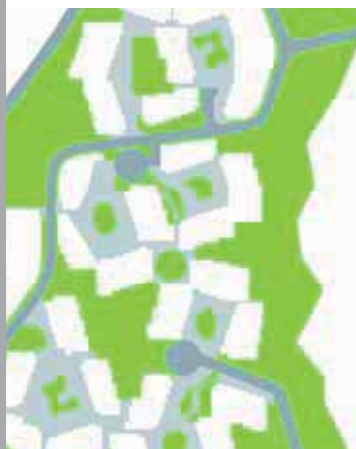
Mythen van
het woonerf
Opkomst, neergang
en dynamiek

4

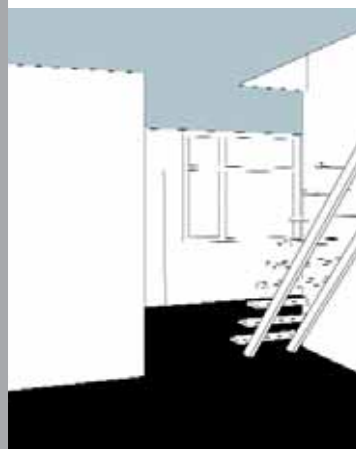
Case studies
Assen Baggelhuizen
Eindhoven
Geestenberg

9

Overgangs-
elementen
Toolbox voor
analyse

18

Perspectief
op verandering
Conclusies

22

Studie Woonerven

Inleiding

De Studie Woonerven is een pleidooi voor een zorgvuldige aanpak van de woonerfwijken, met aandacht voor de ruimtelijke kwaliteit in de woning en de beleving op het woonerf. Eerdere studies naar latnaoorlogse wijken gaan uit van een benadering op het hogere schaalniveau, namelijk stedenbouwkundig, landschappelijk of sociaaleconomisch. De Studie Woonerven brengt juist het lagere schaalniveau in beeld: de sociaalruimtelijke elementen tussen het private en het collectieve domein. Op dit schaalniveau is vormgegeven aan een nieuw woonideaal. Hier ligt ook de gezamenlijke fascinatie van Willemijn Lofvers, Nynke Jutten en Ivan Nio voor dit onderwerp. De complexiteit van het woonerf als concept vereist een interdisciplinaire studie. De samenwerking tussen de drie bureaus – Bureau Lofvers, Jutten Architectuur en Nio Stedelijk Onderzoek – heeft geleid tot een ruimtelijk-typologisch en sociologisch onderzoek. Een ander verschil met recente studies naar latnaoorlogse wijken is dat niet de problemen van de woonerven centraal staan, maar de kwaliteiten van het woonerf. De Studie Woonerven richt de aandacht op de oorspronkelijke bedoelingen en op de gelaagde ruimtelijke kenmerken van het woonerf. Want de ‘ondoordringbare kluwen’ van woonerfwijken is pas te doorgronden als op de schaal van het woonerf wordt ingezoomd.

Het gepresenteerde materiaal is een ‘work-in-progress’ waarbij de focus op het documenteren en het ontleden van de woonerftypologie ligt. De woonerfwijken worden in een bredere maatschappelijke context geplaatst waardoor de ideeën over het woonerf kunnen worden ontrafeld. Er ontstaat

De typologie van het woonerf

zo inzicht in de oorspronkelijke intenties, de samenwerking tussen sociologen en ontwerpers en de waardering van de eerste bewoners voor de opzet van de erven.

Het woonerf is een vorm van wonen binnen de Nederlandse traditie van collectief vormgegeven woondomeinen. Het woonerf is opgespannen tussen het verkeer en groen. Als uitloper van een vertakte boomstructuur van wegen vormt het woonerf een collectieve ruimte. Alle verkeersstromen zijn hier gelijk: voetganger, auto, fietser, spelende kinderen. Woningen bakenen de ruimte van het erf af. De achtertuinen van de woningen grenzen aan de hoofdgroenstructuur, zoals een uitloper van een park of een singel. De overgangen van het private domein naar het collectieve of het openbare zijn in de typologie van het woonerf aan de erfzijde architectonisch vormgegeven. Deze bouwkundige overgangselementen dragen bij aan het gebruik en beleving en de ruimtelijke samenhang van het erf. Het zijn sociaalruimtelijke elementen die zowel buiten de woning op de erfgrans als binnen in de woning liggen. Zij vormen de kern van de Studie Woonerven.

Vier wijken staan centraal, te weten Emmen Emmerhout, Assen Baggelhuizen, Eindhoven Geestenberg en Heerhugowaard Rivierenwijk West. De wijken zijn geselecteerd naar jaartal, ruimtelijke opzet en woningcategorie. In Emmerhout werd voor het eerst gesproken over een erfopzet. Baggelhuizen en Geestenberg zijn beide ruimtelijke experimenten, maar verschillen in structuur, ruimtelijke opzet en woningcategorie. In Heerhugowaard is de invloed van de standaardisering het meest zichtbaar. De woonerven zijn in detail opgetekend waarbij de nadruk ligt op de overgangszone tussen het private en het collectieve of openbare domein. Met behulp van een

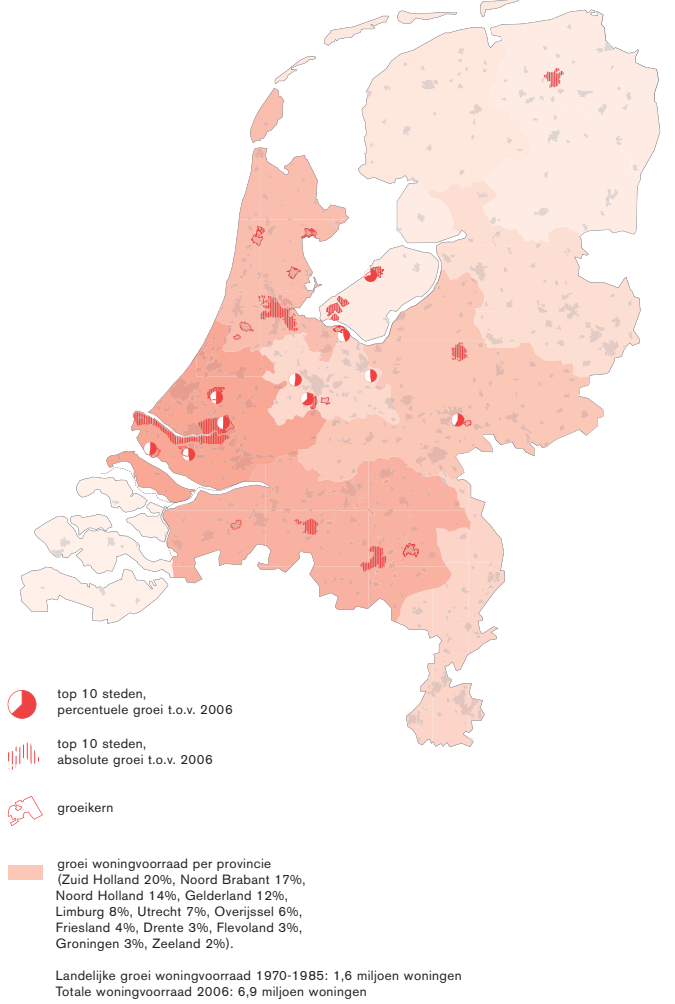
geformuleerde ‘toolbox voor analyse’ wordt de sociaal-ruimtelijke typologie van het woonerf gedefinieerd. Twee woonerven, Baggelhuizen en Geestenberg, worden in deze *Lay-out* nader geïllustreerd.

Menselijke maat en woonomgeving

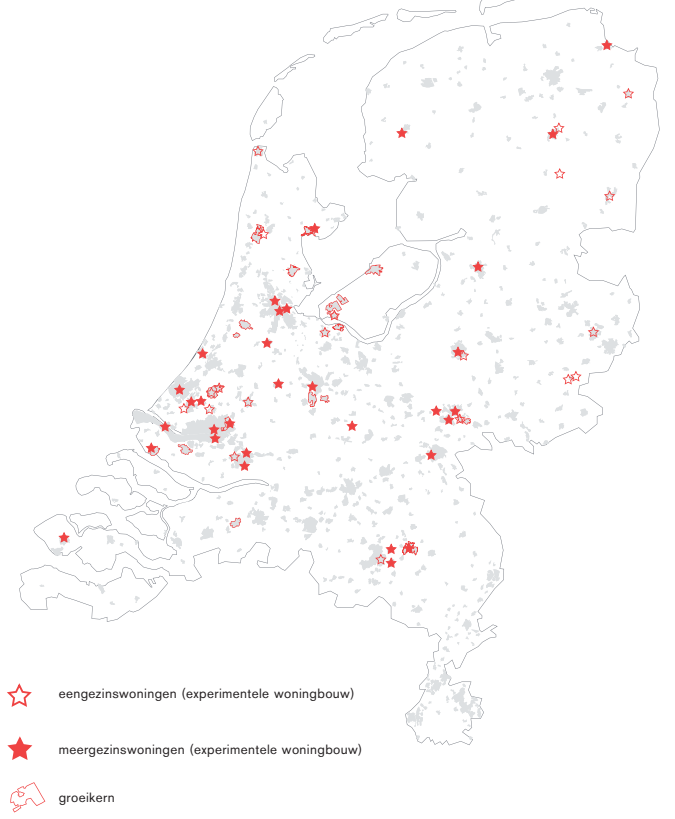
In de periode 1970 en 1985 zijn ongeveer 1,6 miljoen woningen gerealiseerd verspreid over heel Nederland. Het overgrote deel (74 procent) is gebouwd als eengezinswoning en ligt aan woonerven in uitbreidingswijken en groeikernen. In reactie op de grootschaligheid en monotonie van de woonwijken uit de jaren zestig ontstond in de jaren zeventig een ontwerpstroming die oog had voor de menselijke maat. Er werd gepleit voor kleinschaligheid, diversiteit, ontmoeting en het wonen in laagbouw. De woonerfwijken worden gekenmerkt door een vrijheid in wonen welke tot uitdrukking komt in een eclectische vorm van architectuur en een grillige stedenbouwkundige structuur. Deze wijken kenmerken zich door een gebrek aan hiërarchie en het ontbreken van oriëntatie. Het woonerf is de enige constante, herkenbare factor in deze wijken; het erf is de ruimtelijke eenheid waaruit deze wijken zijn opgebouwd. Het woonerf schakelt tussen de infrastructuur en de openbare groenstructuur, tussen individu en gemeenschap.

De stedenbouwkundige structuren volgden uit de open planprocessen in die tijd. Voor de uitbreidingsplannen werden een aantal globale principes, zoals de overgang naar het landschap en de aansluiting op het verkeerssysteem, vastgelegd in een structuurplan. Een globaal bestemmingsplan liet vervolgens de grove hoofdpzet van de wijk zien en bepaalde het programma van wonen en ‘overige bestemmingen’. In dit zogenaamde vlekkenplan werd de verkaveling uitgewerkt door een architect. Hij

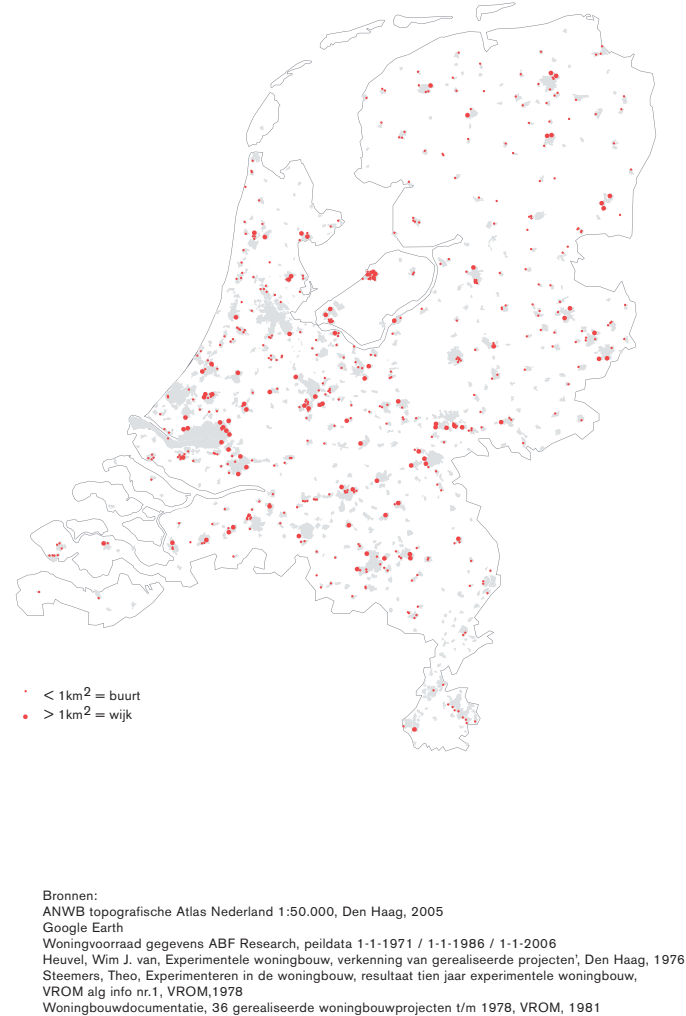
Kwantiteit (1970-1985)

Kwaliteit (1970-1985)

Woonerfwijken

Emmerhout,
Emmen

Baggelhuizen,
Assen

Geestenberg,
Eindhoven

Rivierenwijk West,
Heerhugowaard

kreeg daardoor een grote rol toebedeeld in het planproces. Architecten realiseerden, mede gestuurd door het overheidsbeleid, een grote diversiteit in woningtype, woonvorm, verkaveling en woonomgeving. De woonerfwijken zijn daarom ontworpen vanuit de architectuur en specifiek vanuit een enkele woning als schakelelement voor het grotere geheel. Alle delen bij elkaar opgeteld leiden samen met de massaproductie tot een eindeloze zee van schijnbaar willekeurig ‘gehusselde’ huisjes.

Door het schakelen en verspringen van woningen en bouwkundige elementen wordt de menselijke maat benadrukt. Door schakeling ontstaan tevens grotere eenheden die zichtbaar zijn in de kapvorm, de daklijn en de materialisering. Met een massa van ongeveer 30 tot 60 woningen wordt de beslotenheid van het woonerf gecomponeerd. De woonerven zijn hofvormig van opzet, zoals in het voorbeeld Assen, of hebben de vorm van een straat, zoals in Eindhoven Geestenberg. De compositie van de verschillende wooneenheden ten opzichte van elkaar waarborgt het woongenot door voldoende afstand.

‘Verborgen’ woonkwaliteiten

Per type woonerf verschilt de wijze van schakelen door de grootte van de korrelgrootte van een woning of een (halve) beukmaat. De afzonderlijke elementen kenmerken het individuele karakter van bewoning. Zo worden in Assen zeven verschillende woningen onder één kap aangeboden, waarbij de verschillen niet afleesbaar zijn aan het gevelbeeld. Achter de smalle korrelmaat van de gevel (4,6 meter) gaat in Geestenberg een ruim bemeten woning schuil van 6,7 meter. Deze woningen zijn gebouwd met het drager-inbouwsysteem (SAR) waarmee een grote keuze- en indelingsvrijheid van het bouwvolume voor de bewoners werd gerealiseerd.

Een significante wijziging ten opzichte van de voorgaande periode is ook de oriëntatie van de woningplattegrond: van een doorzonwoning met de woonkamer aan de voorzijde is deze verschoven naar het tuingerichte wonen aan de achterzijde. Door de berging aan de voorzijde te plaatsen ontstond een vrij uitzicht richting de tuin en de achterliggende, openbare groenstructuur. Door de positionering van de keuken aan de voorzijde van de woning werd het gevelbeeld enigszins gesloten. Tegelijkertijd kwamen door de veranderende oriëntatie alle publieke activiteiten aan het erf te liggen. Voor- en achterdeur liggen naast elkaar, hobby- of werktafel kijken uit over het erf. Achter deze visueel gesloten voorgevel bevindt zich vaak een ongekende ruimtelijkheid met veel aandacht voor visuele relaties binnen de woning. Die kenmerkt zich door variatie in de ruimtelijke opzet van bijvoorbeeld Z-plattegronden en splitlevels in de doorsneden. Open verbindingen met de verdieping of entresol door middel van een open trap in de woonkamer komen net als de open keuken in zwang. De woningen zijn bovendien zeer ruim bemeten voor een ‘gewone’ rijtjeswoning. Deze ruimtelijke kwaliteiten dragen bij aan de ‘verborgen’ woonkwaliteiten aan het woonerf.

Op het woonerf tussen de woningen en in de woning zelf zijn de ruimtelijke en visuele relaties die afstand en nabijheid scheppen, zorgvuldig ontworpen. Deze ruimtelijke nuances waarborgen de woonkwaliteit van het individu evenals de omgevingskwaliteit van het woonerf. De overgangszone tussen het private en het publieke of collectieve domein vormt daarin een cruciale schakel. De wisselwerking tussen de collectieve woonvorm en het garanderen van de privacy van het individu stelt echter ook vraagtekens bij het huidige gebruik en de inrichting van de overgangszone. Deze grenzen zijn dubbelzinnig, diffuus en verschillend te interpreteren. De Studie Woonerven richt zich vooral op deze overgangszone omdat hier de toekomstige transformatieopgaven zich zullen afspelen.

Mythen van het woonerf

Opkomst, neergang en dynamiek

Ivan Nio

Begin jaren zeventig verschijnt het woonerf op twee totaal verschillende plekken in Nederland: in de heringerichte straten van Delft en in Emmerhout in Emmen. Aan de hand van deze voorbeelden zijn twee verhaallijnen over het woonerf te construeren. De initiatieven in Delft vloeien voort uit een nostalgie naar wat op straat aan gemeenschappelijke activiteiten verloren is gegaan door de toegenomen verkeersdruk. De nieuwe woonwijken in Emmen passen in de traditie van innovaties en revisies van de moderne stedenbouw. Het woonerf heeft van meet af aan een ambivalent karakter: enerzijds uitdrukking van vooruitgang, anderzijds heimwee naar wat door de moderniteit verloren is gegaan.

Emmen versus Delft

Niek de Boer – die de term woonerf voor het eerst gebruikt in 1965 – was een pleitbezorger van de straat als verblijfsgebied voor de buurtbewoner. De Boer heeft het in een lezing in 1966 al over de sociale betekenis van de straat als ontmoetings-, verblijfs- en communicatieruimte. De straat is de kern van een buurtgemeenschap waarin mensen met elkaar optrekken. Hij reageert daarmee op de toegenomen verkeersfunctie van de straat:

‘Vroeger had de straat een heel andere betekenis voor de mensen dan nu. Ik denk daarbij dan aan een heel gewone straat, een woonstraat. Er was verkeer, maar dat was zo weinig en zo goedaardig, dat men elkaar in de straat ontmoette, dat men er op zomeravonden buiten ging zitten, dat een ambachtsman z’n zaakje op de stoep zette en voor de deur z’n bedrijf uitoefende. Kinderen speelden op straat. Om de groentekar vormde zich een soort huisvrouwensociëteit. Kortom naast een zeer beperkte verkeerstaak had de straat de veel belangrijker functie een ‘erf’ te zijn. De straat was ontmoetingsruimte.’ (De Boer, 1966/2005).

Om de erffunctie van de straat een kans te geven moest het woonmilieu, althans het grootste deel, gevrijwaard worden van rijdende en geparkeerde auto's. Inspiratie voor de woonerven doet Niek de Boer op bij de stadsplanner Walter Schwagenscheidt en de verkeerskundige Colin Buchanan. De woonpaden in Angelslo zijn gebaseerd op de Radburn verkavelingen (autovrije voetpaden en kleine clusters woningen). De oorsprong van de woonerven ligt daarom nog verder terug in de tijd, namelijk in de jaren twintig van de twintigste eeuw.

In Emmerhout krijgt het woonerf een definitieve vorm met cul-de-sacs die zijn ingericht als voetgangersgebieden met een paar parkeerplaatsen. De woonerven in laagbouw werden aan elkaar geschakeld door middel van doorgaande voetgangers- en fietsroutes naar het wijkcentrum en naar groene gebieden met scholen en sportvelden. Die routes waren volgens Niek de Boer in feite aaneenschakelingen van pleintjes waarvan het de bedoeling was dat ze door variaties in inrichting, bestrating, beplanting, straatmeubilair, steeds een eigen functie en karakter zouden krijgen. Bij de woonerven in Emmerhout werd het domein van de auto gescheiden van dat van de voetganger. De voetgangersgebieden konden zo weer ontmoetingsplaatsen worden. Het ideaal was het maken van woonerven waar 'de menselijke contacten tot ontplooiing konden komen'. Pas later kwamen woonerven in zwang waarin juist het autoverkeer gemengd werd met het voetgangersverkeer. Niek de Boer heeft dat altijd beschouwd als een ongewenst compromis. Hij heeft dan ook vaak benadrukt dat alleen in Emmerhout woonerven lagen zoals ze horen. Met de latere variant waar de auto overal kan komen wilde hij niet geassocieerd worden.

Delft is de tweede bakermat van het woonerf. Hier geeft Joost Vahl, een in 1969 afgestudeerde leerling van Niek de Boer, een andere invulling aan het woonerf. Volgens Vahl zijn woonerven wooneilanden: grote vluchtheuvels in een systeem

waarin het autoverkeer een dominerende invloed uitoefent op de leefbaarheid (Neeskens, 1982). Hiërarchie van wegen en scheiding van verkeersstromen werden overboord gegooid. In Delft werd de menging van spelende kinderen en automobilisten als de essentie beschouwd van het woonerf nieuwe stijl, een opvatting waar Niek de Boer zich niet in kon vinden. Er bestond dus verschil van mening over de betekenis van het conflict tussen de verschillende gebruikers van het woonerf. Voor de Delftenaren had het een socialiserende betekenis. Een andere drijvende kracht achter de woonerven in Delft was Steven Schepel, destijds als stedenbouwkundige werkzaam bij de gemeente. In Delft ontstond een woonerfbeweging, een coalitie van actieve bewoners en gemeente. Al in de jaren zestig waren enkele straten in Delft toege-eigend door bewoners. De gemeente Delft verkondigde als eerste dat het toenemende autoverkeer in de oude wijken het welzijn bedreigde. Vanaf dat moment is geëxperimenteerd om met verschillende vormen de straat zodanig in te richten, dat dit proces tegengehouden werd en de straat opnieuw leefbaar. In 1970

‘Het woonerf heeft van meet af aan een ambivalent karakter: enerzijds uitdrukking van vooruitgang, anderzijds heimwee naar wat door de moderniteit verloren is gegaan’

legde de gemeente Delft de eerste verkeersdrempel aan in de binnenstad. Straten in de oude volkswijken werden opnieuw ingericht. Het ontwerp van de nieuwe wijk Tanthof was de eerste in de reeks van nieuwe woonerfwijken. Niet veel later volgden experimenten met woonerfstraten in oude wijken in Enschede, Tilburg, Gouda en Utrecht.

Met de woonerven in Delft en Emmen hebben we meteen een soort bandbreedte te pakken, alhoewel het lastig is om het verschil precies te karakteriseren. Gaat het hier om een onderscheid tussen (klein)stedelijke en meer dorpse of sub-urbane woonerven of om een bottom-up versus top-down houding ten aanzien van planning en ontwerp? Er is ook geen eenduidig antwoord op de vraag of het woonerf een anti-moderne houding behelst of dat het duidelijk wortelt in de moderne stedenbouw. Het woonerf is een complex concept om met de ambivalenties van de moderniteit om te gaan. Het komt tegemoet aan het verlangen naar mobiliteit, emancipatie en vooruitgang maar speelt ook in op nostalgie. Door die ambiguïteit en diverse interpretatiemogelijkheden kon het in de jaren zeventig zo'n succes worden.

De straat en de woonomgeving

De verschillende interpretaties en uitwerkingen van het woonerf roepen de vraag op of er wel een gemeenschappelijk doel aan ten grondslag lag. Alhoewel de referenties, doelstellingen

Straat ingericht als woonerf, Delft

en idealen van de initiatiefnemers verschilden was er wel een algemeen gemeenschappelijk streven, namelijk het revitaliseren van het buurtleven dat door de opmars van de auto was verschaald en het vergroten van de herkenbaarheid van en identificatie met de directe woonomgeving. Het woonerf werd zowel in de stadsvernieuwing als in uitbreidingswijken toegepast. De ontstaansgeschiedenis van het woonerf is ingebed in discussies die vanaf de jaren zestig worden gevoerd. Dat zijn discussies over hoogbouw versus laagbouw, over de kwaliteit en differentiatie van woonmilieus en over de herontdekking van de straat.

De straat als multifunctionele en levendige ontmoetingsruimte staat enige jaren na de verschijning in 1962 van *The Death and Life of Great American Cities* van Jane Jacobs opnieuw in de belangstelling. De herwaardering van de straat culmineert in 1972 in de tentoonstelling ‘De straat – vorm van samenleven’ in het Van Abbemuseum in Eindhoven. Het woonerf is een eigentijdse interpretatie van de straat als een collectieve ruimte. Ondanks de belangstelling voor de straat werd in de eerste helft van de jaren zeventig niet meer gesproken over de stedelijke openbare ruimte, maar over de woonomgeving. Het woonerf – zo is de verwachting – vertoont gelijkenis met de straat waar de woonruimte centraal staat en die voor allerlei functies gebruikt kan worden: ‘Een woonerfinrichting moet een veelheid van activiteiten mogelijk maken. Je moet er kunnen zitten, lopen en rijden, rustig een spelletje spelen en rennen, een praatje maken en staan kijken, een parkeerplaats zoeken en handelswaar uitstallen, enz.’ (Schepel en Visser, 1976, p.33). De belangrijkste reden om het woonerf te introduceren is de speelfunctie. Met het woonerf kan de straat weer speelruimte zijn om te rennen en te rolschaatsen. Het spelen op straat zou een positief effect hebben op de ontwikkeling van het kind. De argumenten voor kindvriendelijke straten kwamen overeen met die van Jane Jacobs. Het kind kan alleen leren met andere mensen om te gaan, om dingen na te maken en andere mensen na te doen als het speelgebied niet afgezonderd is, maar voor een groot deel ligt op het terrein van de volwassenen, aldus een in 1976 wijd verspreide ANWB handleiding over het woonerf: ‘De straat is ook het gebied van volwassenen. Daar gebeurt allerlei. De melkboer komt langs en misschien mag je meerdien met de lorreman. Je kunt gaan kijken naar de grote jongens die voetballen of de buurman helpen met sjouwen’.

Het woonerf is in eerste instantie bedoeld voor de direct omwonenden. De straat wordt ‘gered’ door het als woonerf te transformeren tot collectief domein. Daarmee staat het woonerf in de Nederlandse stedenbouwkundige traditie van collectieve ruimten als domein van emancipatie. Het erf werd ontworpen als ruimte voor zelfontplooiing, zelfbeschikking, toe-eigening en ontmoeting. De openbaarheid van de woonerfwijken concentreert zich buiten de eigenlijke erven in groenzones met fietspaden en de buurt- en wijkwinkelcentra. In de herinterpretatie van de straat als woonerf wordt doorgaans de bestaande hiërarchische verhouding tussen de diverse gebruikers van de openbare ruimte verlaten. De ideaaltypische straat in de jaren zeventig heeft een niet-hiërarchisch en collectief karakter. Ook de huur- en koopwoningen onderscheiden zich nauwelijks van elkaar in hoogte of gevel. Met de woonerven is aan een gedemocratiseerd suburbaan woonlandschap gestalte gegeven.

Door de aandacht voor de kwaliteit van de woonomgeving ontstaat bij planologen een nieuw begrip: woonmilieudifferentiatie. Het woonerf diende de differentiatie aan woonmilieus te bevorderen. Met de woonerven probeerde men ook het suburbane woonmilieu als nieuwe omvangrijke opgave in de jaren zeventig opnieuw te definiëren. Bij sommige woonerven stond de gezelligheid, levendigheid en het afwisselende beeld van

Het eerste woonerf Emmerhout, Emmen

Jaren zeventig woonerf in Leusden

30 km zone in Rivierenwijk West, Heerhugowaard

de oud-Hollandse stad model voor de wijk, zoals in Almere Haven en Seghwaert in Zoetermeer. Bij Almere Haven had men een ‘gezellig klein Amsterdams Zuiderzeestadje’ voor ogen. Bij Niek de Boer speelde weemoed naar het collectieve leven in volksbuurten een rol. De ontwerpers van de woonerven hebben het over dorpen en stadjes, maar nooit over suburbs. Het ideaal wordt in artikelen toegelicht aan de hand van referenties van (klein)stedelijke en dorpse referenties.

Met het streven om in groeikernen als Nieuwegein (De Batau) of Almere-haven ook meer stedelijke woonmilieus te realiseren speelde men eveneens in op de stedelijke ‘roots’ van de nieuwe bewoners. Toch reikt de ambitie verder. Schepel verwijst in een terugblik (2007) naar de stoepen van de huizen aan Delftse grachten, waar voetgangers de volle breedte van de kade gebruiken. Het straatje van Vermeer vormde voor hem de inspiratiebron. Een eigen stoepje of een plek voor het huis is bedoeld om door bewoners te worden toegeëigend. Het belang dat wordt toegekend aan die tussenzone van het ‘eigen stoepje’ betekent ook dat het woonerf als een tussenzone is vormgegeven. De straat wordt opnieuw geïnterpreteerd als een toe te eigenen collectieve ruimte voor spel en ontmoeting in plaats van als publieke ruimte. Het blijft echter onduidelijk hoe de tussenzone werd geïnterpreteerd: als de overgangszone tussen het private domein en het collectieve domein of als het woonerf zelf? Dat hangt samen met de essentiële vraag of het woonerf een publieke of een parochiale ruimte is. De verwijzing naar de Delftse gracht suggereert dat het gaat om een stedelijke openbare ruimte. Het woonerf is echter doorgaans vormgegeven als een parochiale ruimte voor direct omwonenden en waar vreemden te gast zijn. Soms – zoals bij woonerven voor doorgaand verkeer – is de status meer diffuus en overlappen de publieke en parochiale sfeer elkaar.

Het informele karakter van het woonervenmilieu werd gestimuleerd door inspraak. Bewoners moesten door hun wensen en eisen grote invloed hebben op de plaatsing van de elementen (zoals bomen, parkeerplaatsen, een speelplek of een bankje), waardoor straten onderling zouden verschillen. Door hun activiteiten konden zij hun woning of bedrijf een eigen gezicht geven. Het streven naar menging in het woonerf is er echter niet op gericht om wonen en werken weer te mengen (en dus te komen tot een stadse stedelijkheid). Er wordt juist gezocht naar integratie van wonen en recreatie. Dat is het gevolg van de suburbanisatie en de toegenomen vrije tijd, maar ook van een nieuwe visie op recreatieplanning. Het belang van de recreatie blijkt ook uit de inrichting van de woningen zelf (met hobby-hoekjes). Werkfuncties zijn nauwelijks gerealiseerd in de woonerven. Het woonerf is eerder een afspiegeling van een stadsgewestelijke stedelijkheid die gebaseerd is op de toegenomen automobilititeit. In het ‘daily urban system’ maakt de stedelijkheid van het woonerf enkel onderdeel uit van de vrijetijds-sfeer en is het doorgaans losgeraakt van andere activiteiten zoals werken en winkelen. Daarmee sluit het suburbane woonerf aan op een moderne visie op de uiteengelegde netwerkstad zoals die in de jaren zestig in de Verenigde Staten werd beschreven door de stadsplanner Melvin Webber en in Nederland door geografen als G.J. Van den Berg.

Het woonerf moest voldoen aan volstrekt tegengestelde eisen. Men wilde het rijverkeer een ondergeschikte positie geven en tegelijk tegemoet komen aan de automobiele bewoner van de netwerkstad. Men probeert de straat te redden door haar te ontdoen van stedelijke functies, men zoekt naar vermenging van activiteiten zonder de daarbij horende conflicten. En hoewel de jaren zeventig in het teken staan van emancipatie en er nieuwe huishoudensvormen ontstaan, blijft men bij het woonprogramma voor het woonerf vasthouden aan een traditioneel beeld van de samenleving. Het ‘conflict’ tussen

verschillende gebruikers wordt opgezocht, maar nergens heeft men het over de verscheidenheid aan bewoners met verschillende interesses, oriëntaties en verlangens. De concepten voor het woonerf vormen een mengsel van vooruitstrevende en conservatieve ideeën over een moderniserende samenleving.

Sociologen en ontwerpers

Een belangrijke discussie in de vaktijdschriften eind jaren zestig gaat over de kwaliteit van de woonomgeving. Er ontstaat een felle kritiek op de vroegnaoorlogse stedenbouw en architectuur. Hoogbouw zou leiden tot flatneurose en sensorische deprivatie. In het verzet tegen hoogbouw, de uniformiteit van de bebouwing en de functiescheiding vinden zowel ontwerpers en sociale wetenschappers elkaar. Gevoed door en gewapend met in het Nederlands vertaalde boeken zoals Alexander Mitscherlich's *De onherbergzaamheid van onze steden* (1967) en Richard Sennett's *Wonen of leven; de stad van morgen* (1971) zoeken zowel ontwerpers als sociologen

‘De ontwerpers van de woonerven hebben het over dorpen en stadjes, maar nooit over suburbs’

naar meer diversiteit en identiteit van woonmilieus. Zowel Mitscherlich en Sennett keren zich echter tegen suburbanisatie. De term suburbaan wordt in de hele discussie over de kwaliteit van de woonomgeving dan ook vermeden. Men gebruikt liever begrippen als diversiteit, identiteit, kleinschaligheid en stedelijkheid.

Rond 1970 is er bij de nieuwe generatie ontwerpers sprake van ruimtelijk determinisme. Er wordt een zekere beïnvloeding van de ruimtelijke fysieke omgeving op het gedrag van bewoners verondersteld. Dat kan in negatieve zin zijn (hoogbouw leidt tot flatneurose) of positieve zin: diversiteit leidt tot identifi catiemogelijkheden en het opheffen van vervreemding en woonerven leiden tot ontmoetingen. Vanaf het eind van de jaren zestig mengen ook geografen, sociologen en omgevingspsychologen zich in het debat over de woonomgeving. Meer dan ontwerpers plaatsen zij kanttekeningen bij het ruimtelijk determinisme. Dat doen zij op basis van de ideeën van de Amerikaanse socioloog Herbert Gans die een onderscheid maakte tussen een effectieve en een potentiële omgeving. De relatie tussen gedrag en fysiek ruimtelijke omgeving ligt volgens de sociologen ingewikkelder. De fysieke omgeving is niet bepalend voor het gedrag, maar hooguit conditionerend.

Het initiatief voor het ontwerp van woonerven ligt toch vooral bij ontwerpers, waarbij het beeld en het ontwerp met het jargon van de mens- en maatschappijwetenschappen is gelegitimeerd. Er is zeker geen directe relatie tussen de onderzoeken van de menswetenschappers en het ontwerp. De menswetenschappers stonden zelf ook met lege handen na hun kritiek op de hoogbouwwijken. Hedy ‘d Ancona, die in de jaren zeventig als sociaal-geografe intensief betrokken was bij evaluatieonderzoeken en participatietrajecten in woonerfwijken, stelt in

een terugblik in 1984 dat alle woonwensen- en woonsatisfactieonderzoeken misschien ideeën opleverden hoe het niet moest, maar niet over hoe het wel zou moeten. Het woononderzoek heeft in haar ogen geen concrete richtingaanwijzers opgeleverd voor diegenen die vorm dienden te geven aan de ruimte. Van een vruchtbare samenwerking tussen sociologische onderzoekers en ontwerpers is geen sprake en behoort tot een mythe. Aan de woonerven lag geen wetenschappelijk sociologisch onderzoek ten grondslag, geen survey before planning. Hooguit heeft het proefschrift *Habitat and Habitati-on* van de socioloog Grünfeld uit 1970, waarin hij een pleidooi houdt voor partieel homogene microbuurtjes, die in hun totaliteit een meer heterogeen samengesteld gebied vormen, de praktijk enigszins beïnvloed. De ideeën van Grünfeld over woonstijlen gebruikte d’Ancona bijvoorbeeld bij inspraakprocessen in de wijk Doorslag in Nieuwegein.

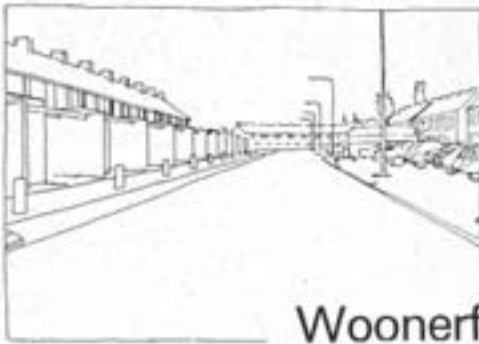
Sociale wetenschappers waren vooral betrokken bij het ontwerpproces als begeleiders van de bewonersinspraak (zoals bij De Batau in Nieuwegein of de wijk De Akkers in Spijkenisse) of ze inspireerden ontwerpers met hun beweringen dat sociale en ruimtelijke vervreemding moest worden opgeheven. Hun ideaal was vooral gericht op herkenbaarheid van en identificatie met het woonmilieu en de woning. Er was wel sprake van samenwerking in die zin dat de sociale wetenschappers de stedenbouw als proces ondersteunden. Maar dat geldt niet voor de stedenbouw als ontwerp. Als d’Ancona in 1984 mede op basis van haar eigen ervaringen de balans opmaakt constateert ze dat de doelstelling van participatie vooral was gericht op emancipatie en zelfontplooiing van bewoners en veel minder op verbetering van de kwaliteit van het woonmilieu. ‘Veel inspraakbijeenkomsten verwerden tot discussies over de plaatsing van het wc-fonteintje, terwijl veel ingrijpende kwesties onbesproken blijven’ (1984, p.184). De woonsociologen sympathiseerden met de ontwerpers van de woonerven, maar ze beschikten niet over voldoende kennis en gegevens om de woonerven wetenschappelijk in te bedden in sociologische inzichten. Die kennis moest in de jaren zeventig ook nog verzameld worden. Theoretische reflecties op de stad en stedelijke cultuur (van oa. Bahrdt, Gans, Mitscherlich, Jacobs, Alexander) vormden wel een inspiratiebron, maar men kon deze ideeën niet direct toepassen op het woonerf. Men bleef toch steken in algemene noties als identificatie, herkenbaarheid, kleinschaligheid en ontmoeting zonder dat de precieze betekenis voor het ontwerp duidelijk werd. Het lastige was bovendien dat sociologische theorieën over de stad soms haaks stonden op de suburbane woonerven. Jacobs was een vurig voorstander van functiemenging in de stad. En terwijl Christopher Alexander in zijn beroemde artikel ‘De stad is geen boom’ schrijft over de noodzakelijke overlapping van systemen om activiteiten op straat mogelijk te maken, gebeurde bij de woonerven het tegenovergestelde.

Misschien is achteraf de mythe van de samenwerking tussen onderzoekers en ontwerpers ontstaan doordat ontwerpers zich gingen bedienen van sociale begrippen om zo aansluiting te vinden bij de tijdgeest en om hun ontwerp te legitimeren. Weeber: ‘In de bouwpraktijk leidde de democratiseringsgolf bij architecten tot schuldgevoelens en onzekerheid en werd het ontwerpen in het vervolg begeleid en (voorzover) toegelicht in het jargon van de mens- en maatschappijwetenschappen. De woorden herbergzaamheid, identificatie, beleving, ontmoeting, herkenbaarheid, behoeften, oriëntatie, participatie, werden geacht in de vormgeving gerepresenteerd te kunnen worden’ (Weeber, 1979, p.29). Ook Wytze Patijn stelde al in 1977 kanttekeningen bij de modieuze sociale doelstellingen van destijds: ‘Met betrekking tot de stimulering van sociale contacten middels gebouwen kan men van een ontmoetingssyndroom bij vele ontwerpers spreken. In vele plannen wordt verondersteld dat iedereen ook iedereen moet kunnen

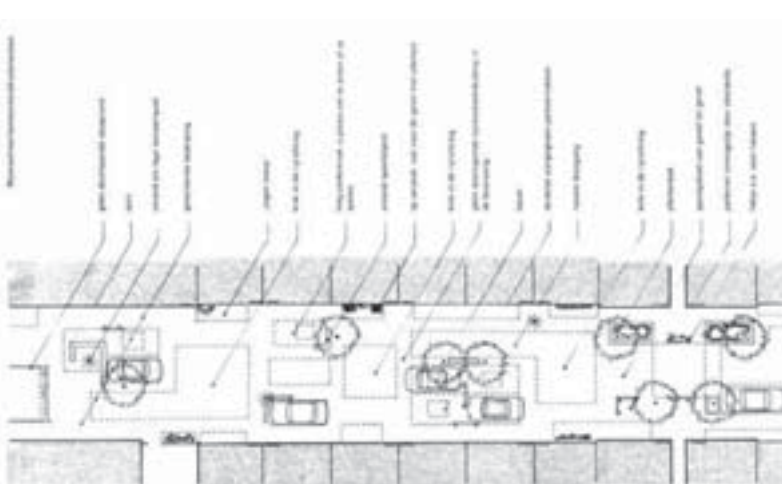
Straatje van Vermeer

Herinrichting van een straat tot woonerf (Bach 1983)

Woonstraat in Delft

Woonerf met kenmerkende elementen (ANWB 1976)

ontmoeten, zonder dat de wenselijkheid van deze ontmoetingen een punt van discussie is'. Als het ontwerp van de nieuwe woonerven niet was ingebed in wetenschappelijk sociologische inzichten blijft het de vraag hoe ontwerpers tot bepaalde vormen en maten van de erven zijn gekomen. Was dit een kwestie van 'trial en error' en van elders opgedane ontwerp-kennis of lagen er nog andere sturende verkeerskundige of architectuur-theoretische inzichten aan ten grondslag?

De geschiedenis van het woonerf vereist architectuurhistorisch onderzoek om de invloed van stedenbouwkundige en architectonische modernistische modellen op dit type woonomgeving te achterhalen. Er loopt een lijn van Team X en Forum naar de opkomst van het structuralisme en de SAR activiteiten. De SAR-73 methodiek met bijbehorende visie op de woonomgeving kan wel eens een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de omslag ten gunste van kleinschaligheid en variatie. De SAR methodiek is bijvoorbeeld toegepast in Geestenberg Eindhoven en ook in De Batau I in Nieuwegein, waarbij de ontwerper Reijenga zich verzette tegen de CIAM-generatie en weer gebruik probeerde te maken van stedenbouwkundige ontwerpprincipes van Vreewijk en Betondorp (Reijenga, 1981). Wellicht is het woonerf te interpreteren als een verwaterde vorm van het structuralisme. Wijken en buurten werden opgebouwd uit kleinere aan de menselijke maat gerelateerde eenheden. Met als kleinste collectieve eenheid het woonerf. Het is echter de vraag in hoeverre het woonerf conceptueel-theoretisch is benaderd. Noties als het 'eigen stoepje' als tussenzone en het niet-hiërarchische karakter van de straat en winkelvoorzieningen vertonen overeenkomsten met de ideeën van het structuralisme. Veel invloeden zullen zijn verlopen via gezaghebbende ontwerpers als Hertzberger, docenten aan de TU's en Academies en destijds spraakmakende projecten.

Formalisering van het woonerf

De belangrijkste factor om woonerven aan te leggen zijn landelijke trends die eind zestiger, begin zeventiger jaren opkomen, om meer aandacht aan de woonomgeving te schenken. Ook de voorbeeldfunctie van reeds bestaande en positief ervaren woonerven in andere gemeenten stimuleren de verbreiding van het woonerf. Het initiatief tot de aanleg van woonerven lijkt vooral pragmatisch te zijn. Dat zal zeker na de formalisering van het woonerf in 1976 het geval zijn. In dat jaar verschijnen talloze publicaties over het woonerf. In de teksten wordt doorgaans beweerd waar een woonerf aan dient te voldoen, maar er wordt niet ingegaan op wat een woonerf nu eigenlijk is vanuit een sociologisch of cultureel perspectief. Er treedt in de artikelen en rapporten een zeker essentialisme op doordat het woonerf aan bepaalde eisen moet gaan voldoen. Een woongebied voldoet pas aan de eisen van een woonerf wanneer de voetgangers van de volle breedte van het erf gebruik kunnen maken. De weg kent geen niveauverschil en heeft een verschuivend hoekig profiel om auto's tot langzaam rijden te dwingen. Daaraan worden nog obstakels toegevoegd, zoals paaltjes, bomen en speelobjecten.

De rijksoverheid heeft het concept woonerf snel omarmd. In 1974 roepen twee ministers een werkgroep in het leven met als doel richtlijnen op te stellen ten behoeve van de verkeersveiligheid in woonwijken. Uit het rapport dat deze werkgroep opstelt komt de woonerfoplossing blijkens een aantal criteria als de beste oplossing naar voren. In september 1976 wordt de woonerfgedachte geformaliseerd. De 'beschikking minimumeisen woonerven' wordt van kracht: verkeersregels voor het woonerf en minimumeisen voor de inrichting van het

woonerf worden wettelijk vastgelegd. Door de formalisering ontstaat er een zekere standaardisering. In een wettelijke regeling met 14 artikelen werden minimumeisen vastgesteld waar het woonerf aan moest voldoen (inclusief het bord met een wit huisje). Er is daardoor een onderscheid tussen de periode voor en na 1976. Een andere belangrijke verschuiving is dat na de wettelijke vastlegging veel meer gemeenten gaan werken aan de toepassing van woonerven, waarschijnlijk ook omdat ze er subsidie voor kunnen krijgen.

Het Instituut voor toegepaste sociologie (Neeskens ea., 1982) wijst er later op dat er niet één type woonerf bestaat. De wettelijke formulering dat het woonerf voornamelijk een functie ten behoeve van het wonen dient te hebben is beperkt en betekent volgens het Instituut dat bij de uitwerking van de woonerfidee nog verschillende concepties mogelijk zijn. Ondanks de verschillen verwijst men wel naar een algemene definitie: 'Onder woonerf wordt algemeen verstaan een gebied voor voetgangers, spelende kinderen en rijverkeer,

‘De zoektocht naar het ideale woonerf concentreert zich op het vinden van een evenwicht tussen privacy en collectiviteit’

waar duidelijk is dat het rijverkeer een ondergeschikte positie inneemt'. Het Instituut stelt dat er vier kenmerken zijn op basis waarvan woonerven van elkaar verschillen: de bouwperiode van de wijk, de gebiedsgrootte, de woningdichtheid en de inrichting. Zo zijn in het onderzoek wijken opgenomen van voor 1965 en na 1975 en woonerven met een dichtheid van 10 tot 20 woningen en hoger dan 20 woningen per 100 meter straat. Hiermee is een bandbreedte aangegeven, waarbij expliciet vermeld wordt dat bepaalde typen erven niet zijn onderzocht. Het woonerf krijgt op verschillende manieren ruimtelijk vorm en de inrichting verschilt sterk.

De vraag is of woonerven nu werkelijk beter functioneren dan een gewone straat: zijn ze veiliger, spelen er meer kinderen, vinden er meer ontmoetingen plaats, kan men zich er mee identificeren? Dat zijn vragen die al in de jaren zeventig controverse veroorzaakten. Vrij snel na de aanleg van de eerste woonerven vinden eerste evaluaties plaats. De erven zijn nog niet eens ingericht en het groen nog niet ingezaaid of bewoners worden al ondervraagd. Uit al die evaluatierapporten komt een ambivalent beeld van het woonerf naar voren.

Collectiviteit versus privacy

De zoektocht naar het ideale woonerf concentreert zich vooral op het vinden van een evenwicht tussen private en collectieve ruimte. Uit interviews met bewoners van woonerven blijkt dat

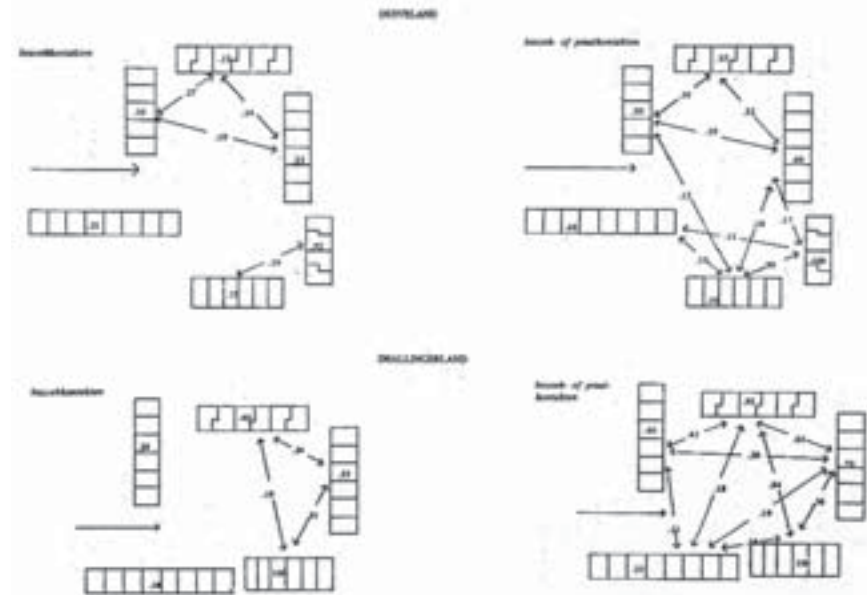
ze een hoge mate van privacy op prijs stellen, ook al staan de meesten open voor contacten met hun buurtgenoten. De overgangszone tussen privé en collectief kan hieraan tegemoet komen. Zo is de plaatsing van de bergingen aan de voorzijde van de woningen in Emmerhout expliciet bedoeld om de privacy te waarborgen. In vergelijking met Angelslo is hier de 'privacy-grens' verlegd. 'Terwijl in Angelslo de gemeenschappelijke voortuin overheerst, met alle openheid, maar ook inkijkproblemen en aantasting van bewonersprivacy van dien, sluiten in Emmerhout de meeste woningen zich af van de buitenwereld in een mate die in Angelslo nagenoeg onbekend was' (Groetelaers & Priemus, 1972, p.96). D'Ancona en De Hond concluderen in hun onderzoek dat de opzet van Emmerhout, met de scheiding tussen privé en openbaar, sterk wordt gewaardeerd door de bewoners. Juist omdat hun privacy gegarandeerd is, kan het contact met de burens en buurtgenoten vrijwilliger en dus prettiger zijn. Een van de ondervraagde bewoners verwoordde het aldus 'Het grote voordeel vind ik de privacy die je in deze wijk hebt, het niet-visueel contact met de burens (niet dat dit bezwaarlijk is, ik heb ontzettend leuke burens).... Lawaai-contact heb je helemaal niet. Je hoort niets, je ziet ook niets. Het is niet zo dat je konstant gekonfronteerd wordt als je eens een keer een pestbui hebt, dat je verplicht moet knikken. Ik vind dat je met heel veel dingen erg privé kan leven in deze woningen'. Een ander merkt op: 'Als wij de burens niet willen zien dan zien we ze een half jaar niet bij wijze van spreken. Je wordt niet gedwongen. Maar toch ken ik echt een heleboel mensen. En dat vind ik juist weer leuk van de wijk'. In Emmerhout zijn sommige bewoners wel minder te spreken over de schuurtjes aan de voorkant waardoor de voordeur enigszins aan het gezicht onttrokken wordt. De schuurtjes bieden privacy, maar tegelijkertijd maken ze de voorkant van de woningen niet representatief.

Het tegenstrijdige van het woonerf is dat op het moment van aanleg van deze collectieve ruimten het privé domein voor het gemiddelde huishoudens steeds belangrijker wordt. De toegenomen vrije tijd brengt men steeds meer door in de eigen woning. De toegenomen vrije tijd kreeg een plek in de hobbykamer en de hobbyhoek. Ook vele schuurtjes raakten in gebruik als knutselruimte. Afspraken met vrienden en familie maken de bewoners vooral thuis. Het evenwicht tussen privacy en collectiviteit werd een belangrijke opgave voor de idealistisch ingestelde ontwerpers. Tegelijkertijd vloaide de zoektocht naar een evenwicht tussen privacy en collectiviteit ook voort uit een reactie op de doorzonwoningen en flats uit de jaren zestig. Al in 1972 schreef de Duitse socioloog Bahrdt dat collectiviteit geen dwingend karakter moet krijgen. De eis dat men aan veel dingen gemeenschappelijk moet deelnemen, drijft de mensen juist uit elkaar. Ook Grünfeld stelde in 1976 dat 'leder individu ernaar streeft een evenwicht te bewerkstelligen tussen zijn behoefte om opgenomen te worden in een (...) ruimer maatschappelijk geheel aan de ene kant en anderzijds om in een besloten, vertrouwde omgeving de van de buitenwereld ontvangen stimuli te verwerken tot een integrerend onderdeel van de eigen persoonlijkheid'. Voor een kritische evaluatie van woonerven is het van belang hoe de spanning tussen privacy en collectiviteit is opgelost.

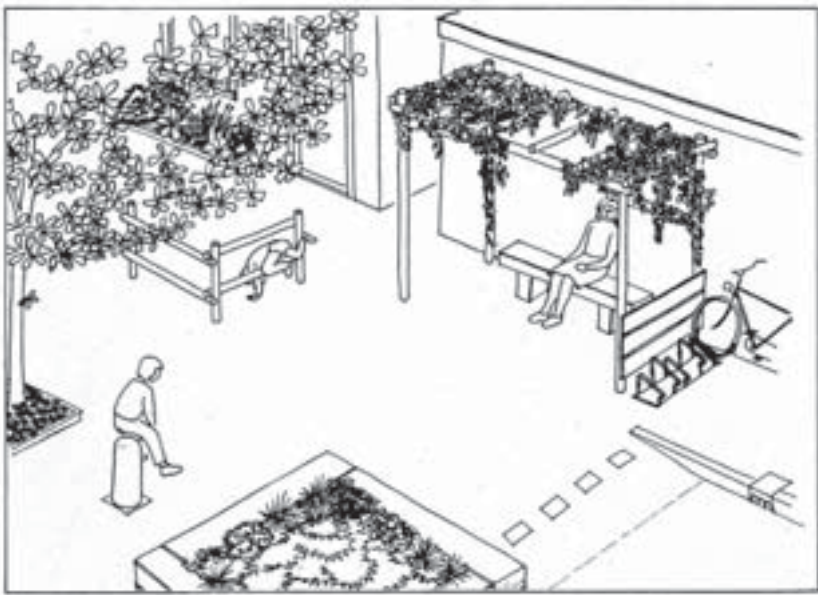
Ontwerp en gebruik

Uit alle evaluatieonderzoeken blijkt geen eenduidig verband tussen ruimtelijke structuren van het woonerf en sociale contacten. Zo stelt een evaluatieonderzoek naar de wijk Meerzicht in Zoetermeer dat het ontstaan, de continuïteit en de aard van relaties tussen bewoners ongetwijfeld meer worden

Contacten binnen en tussen woningblokken op twee woonerven in Meerzicht, Zoetermeer (Neeskens & Kropman 1976)

De inrichting van een woonerf (ANWB 1976)

Hoek 2 in Spijkenisse

beïnvloed door psychische en sociale factoren dan door verkavelingsvormen (Neeskens & Kropman, 1976). Toch beschouwt men de woonhoven wel als een potentiële uitnodiging of aanleiding tot contacten en gezamenlijke activiteiten. Naarmate de pleinen kleiner zijn, neemt het relatieve aantal contacten toe. De meeste contacten vinden plaats tussen blokjes woningen die het dichtst bij elkaar liggen. De woonduur en het opleidingsniveau beïnvloeden het aantal contacten. Enkele bewoners wijzen er wel op dat allerlei aanleidingen tot contact met het wonen aan een woonerf als zodanig weinig te maken hebben, maar eerder met de gelijktijdige komst naar het project en met het feit dat kinderen vaak aanleiding geven tot contacten tussen ouders. Men besluit het onderzoek naar Meerzicht met de niet zo verrassende conclusie dat de factor 'fysieke nabijheid' het ontstaan van contacten beïnvloedt: 'In die zin heeft de stedenbouwkundige vormgeving, in casu de situering van woningen rond pleinen, invloed op de (lokalisering van) kontakten tussen bewoners. We zien deze invloed vooral als aanleiding-gevend, mogelijkheden-scheppend of belemmerend. De vraag of er kontakten zullen ontstaan, van welke aard deze zullen zijn en hoe ze zich zullen ontwikkelen is vanzelfsprekend mede afhankelijk van andere en anderssoortige factoren' (p.100).

Eenzelfde relativering van de invloed van het ontwerp op het gebruik valt te lezen in de evaluatie-onderzoeken van 'd Ancona en De Hond. In Emmerhout bepalen zowel ruimtelijke als sociale factoren de intensiteit van het contact. In tegenstelling tot wat men verwacht (en ook in tegenstelling tot het ideaal van Niek de Boer) vinden de contacten vooral in de achtertuinen plaats. Het geeft wederom aan dat de vrijetijdsbesteding zich vooral is gaan afspelen in het privé-domein. Juist de groenstroken tussen de bouwblokken moesten tegemoet komen aan het kunnen leggen van informele contacten in openbaar gebied. Het openbaar groen in de woonomgeving blijkt door kinderen wel, maar door de volwassenen nauwelijks te worden gebruikt, misschien een enkele keer om een balletje te trappen. De algemene conclusie van sociologen was dat volwassenen zich vanaf de jaren zestig weliswaar minder gaan oriënteren op de directe woonomgeving, maar dat kinderen, ouderen en moeders met kleine kinderen zich nog steeds sterk richten op de woonomgeving. Het onderzoek naar een experimenteel project in Berkel en Rodenrijs (1974) concludeert eveneens dat sociale factoren de mate van contacten bepalen. Jongeren hebben meer contacten in de directe woonomgeving dan ouderen, niet buitenshuis werkende vrouwen meer dan buitenshuis werkende mannen en vrouwen, terwijl ook het hebben van kinderen bevorderlijk is voor het onderhouden van contacten in de buurt, evenals de omstandigheid dat men eerder in Berkel en Rodenrijs heeft gewoond. Ook hier neemt het aantal relaties af met toenemende afstand en spelen de contacten zich vooral af in de achtertuinen: 'wat de ruimtelijke situering van de sociale oriëntatie betreft zien we dat deze voornamelijk verloopt via de achtertuinen. Bij het tot stand komen en onderhouden van kontakten spelen de binnenpleintjes (nog) geen rol'.

De enige bepalende ruimtelijke factor voor het leggen van contacten die onderzoekers onderscheiden is afstand (of nabijheid). In Emmerhout hebben bewoners de meeste contacten met de burens direct aan weerszijden van het huis, vervolgens met buurtgenoten dicht bij de eigen woning. Bewoners blijken niet zo enthousiast over plekken op het woonerf om te verpozen en elkaar te ontmoeten. Er valt volgens velen niet veel te beleven. Het gebrek aan ontmoetings- en toe-

eigeningsmogelijkheden zal met de verschraling en verdichting van de woonerfinrichting na 1980 alleen nog maar zijn toegenomen. Met betrekking tot de inrichting waren al voorzichtige aanbevelingen geformuleerd voor Emmerhout. In het rapport over de wijk werd gesteld dat 'gezien het feit, dat het merendeel van de bewoners is aangesloten bij de bewonerskommissie en een groot deel van hen ook wel graag gezamenlijk iets wil ondernemen, hier aanknopingspunten liggen om de bewoners te laten participeren in de verdere aankleding van hun woonomgeving. Daarbij kan worden gedacht aan beplantingen, maar ook aan het vervolmaken van het verkeerssysteem of door het aanleggen van zit- of speelplekken in het openbaar groen, dat nu niet erg funktioneert als ontmoetingsplek'.

Homogene versus heterogene buurten

De indruk bestaat dat de woonerfwijken vooral werden bewoond door modale gezinnen met kinderen. Dat is waarschijnlijk ook wel het geval, maar dat wil niet zeggen dat er

‘Het openbaar groen in de woonomgeving blijkt door kinderen wel, maar door volwassenen nauwelijks te worden gebruikt’

geen verschillen tussen de bewoners waren in herkomst, economische klasse, leefstijl en leeftijd. Begin jaren zeventig treedt er ook een grotere differentiatie op in huishoudensvormen met een toename van het aantal een- en tweepersoonshuishoudens en alleenstaande ouders met kinderen, ook in de woonerven. In de meeste woonerven was vanaf het begin af dan ook al sprake van verschillen tussen bewoners: tussen ouderen, alleenstaanden en gezinnen, tussen hen die verlangden naar collectiviteit en zij die privacy wilden, tussen stadsvernieuwingsurgenten uit de steden, de gevestigde suburbanemiddenklasse en een nieuwe progressieve middenklasse. De collectieve ruimte van het woonerf werd soms inderdaad een samenbindende ruimte, maar veel vaker nog was het een al dan niet symbolisch strijdtoneel tussen verschillende verwachtingen en woenculturen. Daarnaast speelde een deel van die conflicten zich af op het grensvlak van private en collectieve ruimte, bijvoorbeeld als het gaat om de voortuin van de woning als een representatieve ruimte.

Al vanaf de introductie van de woonerven is de mate van homogeniteit en heterogeniteit van de bewoners een thema. Soms is er doelbewust gezocht naar een gemengd programma met zowel eengezinswoningen als HAT eenheden, koop- en huurwoningen. Het ideaal van menging van verschillende

huishoudens en klassen is enerzijds een late echo van de wijkgedachte zoals bij Niek de Boer, anderzijds vloeit het voort uit idealisme om bestaande grenzen en hiërarchieën tussen groepen te laten opgaan in een nieuwe collectiviteit. In de jaren zestig hadden sociologen in binnen- en buitenland al kritische kanttekeningen gezet bij dit idealistische streven om bevolkingsgroepen te mengen op een laag schaalniveau om zo meer samenhang te creëren. Gangbaar was de stelling dat nabijheid er nog steeds toe doet, zij het dat een zekere overeenkomst in huishoudensvorm, klasse en herkomst bevorderlijk is voor de waardering van de buurt en ook de mate van onderlinge contacten. Volgens de socioloog Grünfeld wordt een zekere verscheidenheid van 'achtergrond' bij buurtgenoten alleen positief gewaardeerd, zolang die verscheidenheid maar niet leidt tot gedragsverschillen die als hinderlijk of bedreigend wordt ervaren. Wat sociologen als wenselijk zagen kwam neer op een zekere homogeniteit in het programma en prijsklasse per woonerf.

Grünfeld (1976) probeerde de grenzen tussen de collectieve en de openbare sfeer nader te bepalen. 'De omvang van homogene, karakteristieke woongebieden wordt bepaald door de kleinste voorziening, die exclusief door de bewoners (en door niemand anders) gebruikt zal worden (als minimum) en door de mogelijkheid om voorzieningen die mede een integratief karakter behoren te krijgen en die – hoewel afstandsgebonden – voor een aantal 'homogene' buurtdelen tezamen dienst moeten doen.' (p.15). Voorbeelden van de eerstbedoelde voorzieningen zijn volgens Grünfeld een crèche, een donkere kamer, een smeerput voor auto's, een zaaltje voor vergaderingen, eventueel een klein zwembad. Voorbeelden van de tweede groep voorzieningen zijn een lagere school, een klein winkelcentrum, een klein medisch centrum. Ook d'Ancona hield een pleidooi voor naar levensstijl homogene buurtjes. Dat was geen homogeniteit naar inkomen, maar naar woonstijl: 'een homogeniteit, die wellicht geïndiceerd kan worden met behulp van een attitudeschaal m.b.t. de opvoeding van kinderen'. Het bleek echter een onmogelijke opgave om bewoners op basis van woonstijlen te sturen.

In Emmerhout is net als in de meeste nieuwe wijken in de eerste jaren na oplevering veel contact. Deels komt dat doordat er uitsluitend koopwoningen staan maar vooral doordat een groot deel van de bewoners voorheen ook in Emmen woonde. Er is sprake van een relatief homogene groep; zij het dat er wel verschillen in huishoudens en leeftijd zijn. De contacten variëren van uitnodigingen voor feestjes over en weer, op elkaars kinderen passen, etc. Bewoners hebben ook het idee dat veel contact met de medebewoners is ontstaan door de beginfase, toen iedereen zat met subsidie-aanvragen en opleveringen.

Het einde van het woonerf?

Door het Instituut voor Toegepaste Sociologie is in 1982 een aantal woonerven in oude en nieuwe wijken empirisch onderzocht. Al eerder hadden gemeenten als Enschede en Tilburg na evaluaties positief geoordeeld over de nieuwe situatie. De conclusie in het boek is dat woonerven inderdaad bijdragen aan een beter woonmilieu. Het woonerf is in principe een goede manier om de woonomgeving weer een gebied te maken voor voetgangers en kinderen, aldus de auteurs. Er zou echter duidelijk gekozen moeten worden voor wel of geen trottoirs, maar geen halve oplossingen. Woonerfbewoners ervaren de verkeersleefbaarheid veel positiever dan de bewoners van traditionele straten. Ze zijn verkeersveiliger, alhoewel

Vogelvluichtperspectief
verkoopfolder
Baggelhuizen, 1969

Buurtpoppenkast tussen de
bergingen in Geestenberg, Eindhoven
(1975)

de ontmoetingsfunctie tegenvalt. De meeste bewoners geloven niet dat woonerven bevorderend werken voor de contactvorming of de saamhorigheid.

Onduidelijk zijn de evaluatiestudies over de betekenis van het erf, de 'eigen stoep' en het groen in de buurt. De sociologen geven ook aan dat het lastig te onderzoeken is omdat sociale factoren het gedrag veel sterker bepalen dan de ruimtelijke factoren. Dat was een relativerend inzicht, maar daarmee stelden de sociologen zich begin jaren tachtig ook buitenspel. Onderbelicht bleef hoe de maat, vorm en inrichting van het woonerf met beplanting, speeltoestellen, zitplekken en parkeeroplossingen en de overgang van private naar collectieve ruimte (en de plaats van de berging) conditionerend is voor het gebruik. De verblijfskwaliteit van het woonerf is er wel van afhankelijk. In Baggelhuizen in Assen en Park Rozendaal in Leusden blijken de maat en inrichting van de collectieve ruimten van positieve invloed op het gebruik. Het succes van Park Rozendaal in Leusden wordt ook bepaald door collectieve voorzieningen als een zwembad, de getrapte vorm van de stedenbouwkundige opzet, het zelfbeheer van de pleintjes en het evenwicht tussen collectiviteit en privacy. Dat daarentegen de woonerven in Zoetermeer Meerzicht nooit hebben geleid tot een grote mate van collectiviteit heeft wellicht te maken met de grote verschillen tussen de bewoners en met de stedenbouwkundige opzet. Onderzoek op het snijvlak van ontwerp en gebruik ontbreekt echter terwijl de erven op dit punt juist van elkaar verschillen. Naar de betekenis van concrete ruimtelijke elementen, programmatische karakteristieken en vormen van beheer voor het gebruik van het woonerf is nooit systematisch sociologisch onderzoek gedaan.

Het woonerfconcept krijgt in de jaren tachtig klappen te incaseren. Het aanvankelijke stedenbouwkundige experiment werd vanaf 1976 al ingetoomd door de wettelijke vastlegging met minimum-eisen waardoor het meer een verkeerskundig instrument werd. Met de crisis op de woningmarkt vanaf 1979 treedt er ook nog eens een aanzienlijke verdichting en versterking van de inrichting van het woonerf op, terwijl op dat moment de bulk van de woonerven nog in de groeikernen gebouwd gaat worden. In 1983 is de wettelijke invoering van de dertig kilometerzones. Vanaf dat moment krijgen gemeenten een goedkopere optie dan het woonerf. De meeste gemeenten stappen dan ook over op die dertig kilometerzone.

Eind jaren zeventig ontstaat ook een storm van kritiek op de woonerfwijken. Terwijl sommige sociologen vinden dat er met de woonerven moet worden doorgegaan (zij het met een aantal kleine wijzigingen) kraken steeds meer ontwerpers het woonerfconcept af. Nog voor de verschraling van het woonerf werkelijk doorzet, publiceren Wytze Patijn (1977) en Carel Weeber (1979) spraakmakende artikelen in respectievelijk *Wonen TABK* en *Plan*. Weebers's kritiek richt zich vooral op de afbraak van de stedenbouwkundige discipline die de oorzaak is van de treurige positie waarin de architectuur verkeerde. Het is tekenend voor de toegenomen kloof tussen sociologie en ontwerp dat het Instituut voor toegepaste Sociologie in haar woonerven magnum opus uit 1982 nergens verwijst naar de kritiek. De wegen van de sociologen en de ontwerpers scheiden zich begin jaren tachtig weer. Daarnaast wordt de stadsvernieuwing verbreed tot stedelijke vernieuwing. Er ontstaat een herwaardering van de stad en een hernieuwde belangstelling voor de stedelijke cultuur van openbaarheid, anonimiteit en diversiteit. Daar voldoet het woonerf niet aan. Het woonerf is daarvan de contramal en wordt als te subur-

baan en te collectief beschouwd. Halverwege de jaren tachtig is het lot van het woonerf bezegeld. Met de herwaardering van de stad ontstaat een nieuw besef van het belang van de openbare ruimte. Vanaf 1985 krijgen de meeste nieuwe woonwijken (onder andere Corpus den Hoorn in Groningen) weer een heldere scheiding tussen privé en openbare ruimte en een duidelijke hiërarchie in de stedenbouwkundige structuur.

Het woonerf leidt vanaf de jaren tachtig en negentig een ondergronds bestaan. Terwijl de belangstelling voor het woonerf in Nederland verdwijnt, is er in het buitenland veel interesse. Vahl's ideeën worden toegepast in Denemarken, Zweden en Duitsland. De woonerfideeën slaan aan bij het New Urbanism en in Engeland worden ze opgepikt door groepen die zich sterk maken voor *home zones*. In Groot Britannië is Hamilton Baillie een pleitbezorger van het woonerf, waarbij hij veelvuldig verwijst naar Nederlandse voorbeelden.

Terwijl de aandacht momenteel vooral uitgaat naar de verloedering in een aantal woonerfwijken, is er tegelijk een herwaardering voor een aantal projecten. Het project Park Rozendaal in Leusden wordt nu alom geprezen. Terwijl in de jaren negentig het aantal erven aanzienlijk afneemt, komen ook weer nieuwe woonerven van de grond. Woonerfachtige verkavelingen zijn weer gerealiseerd in Vinex-wijken. Ook privaat beheerde woondomeinen raken aan de collectieve gedachte die ten grondslag lag aan de woonerven. De traditie van de collectieve vormgeving van het Nederlandse woondomein lijkt hiermee te worden voortgezet. Het vraagstuk waar het woonerf een oplossing voor moest bieden is dus blijven voortbestaan, maar wordt niet langer uitsluitend gekoppeld aan een woonerfspecifieke inrichting.

Literatuur

- d'Ancona, H. (1984), 'Woononderzoek, een bouwsteen voor beleid en vormgevers', in: d'Ancona ea., *Nederlandse architectuur en stedenbouw '45-'80*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, pp. 174-187.
- Boer-d'Ancona, H. de, M. de Hond & B. Steenweg (1974), *Wonen in een 'experiment'. Een onderzoek naar woongedrag en woonbeleving in het uitbreidingsplan Noordpolder II, te Berkel en Rodenrijs*. Sociaal Geografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- Boer-d'Ancona, H. & M. de Hond (1975), *Experimenteren in de woningbouw. Project Emmerhout Emmen*. Den Haag: Ministerie van VROM. Deel 1 en 2 (bijlagen).
- Boer, N. de (1966/2005), 'Integratie van het verkeer in de stedenbouw' in: I. Klaasen ea. (red.), *De stad van Niek de Boer*. Publicatiebureau Bouwkunde, TU Delft, pp.83-87.
- Boer, N. de (1982), 'Emmen, planvorming in de kinderschoenen', in: *Stedenbouw en Volkshuisvesting*, pp.167-180.
- Groetelaers, P. & H. Priemus (1972), *Wonen in Emmen. Deel 5: Emmermeer, Angelslo en Emmerhout; een samenvattende analyse*. Delft: Research-Instituut voor de Woningbouw/Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Grünfeld, F. (1970), *Habitat and habitation. A Pilot Study*. Alphen aan den Rijn: N. Samsom.
- Grünfeld, F. (1976), 'Eenheid en verscheidenheid: de mensen en hun woonmilieu', in: *Handboek voor bouwen en wonen*. Deventer: Van Loghum Slaterus, Aflevering 10, Hfst 1.5.
- Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB (1976), *De inrichting van een woonerf*. Den Haag.
- Metaal, S., I. van Huis & A. Reijndorp (2008), *Rust en onrust in Nieuwegein. Verslag van een onderzoek*. Amsterdam/Utrecht: Universiteit van Amsterdam/Mitros.
- Neeskens, J. & J. Kropman (1976), *Experimenteren in de woningbouw. Pro-*

ject Meerzicht, Zoetermeer. Den Haag/Nijmegen: Ministerie van VROM/Instituut voor Toegepaste Sociologie.

- Neeskens, J., G. Versteijlen & J. Kropman (1982), *Woonerven. Bijdrage aan een beter woonmilieu*. Nijmegen: Instituut voor toegepaste sociologie.
- Patijn, W. (1977), 'Maximale woningdifferentiatie; De nieuwe eentonigheid', in: *Wonen-TA/BK*, pp.5-12.
- Reijninga, H. (1981), 'Gewoon stedenbouw', in: *Plan*, nr.7, pp.31-36.
- Schepel, S. (2007), *Woonerf Revisited. Delft as an example*. Paper voor conferentie Childstreet 2005.
- Schepel, S. & B. Visser (1976), 'Woonerf: verscheidenheid op straat', in: *Plan*, nr.4, pp.24-33.
- Weeber, C. (1979), 'Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning', in: *Plan*, nr.11, pp.26-35.
- Zingstra, A. ea. (red.) (2007), *Woonerfgoed. Angelslo, Emmerhout en Bargeres, woonerven als levende cultuur*. Gemeente Emmen

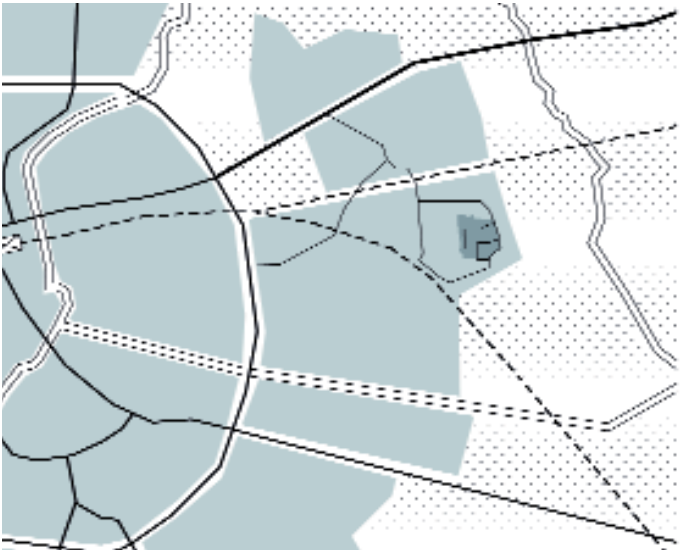
Case studies

Assen Baggelhuizen

Eindhoven Geestenberg

Ligging Baggelhuizen in Assen

Ligging Geestenberg in Eindhoven

Situering woonerf in Baggelhuizen

Situering woonerf in Geestenberg

Landschap versus infrastructuur

Landschap versus infrastructuur

Twee uitbreidingswijken zijn geselecteerd om het woonerf ruimtelijk-typologisch nader in beeld te brengen: Assen Baggelhuizen en Eindhoven Geestenberg. Beide woonerven zijn gesubsidieerde woningbouwexperimenten. Onder het bewind van minister Schut van Volkshuisvesting werd vanaf eind jaren zestig een beleid ingezet dat een meer gevarieerde woonomgeving in groeikernen en stedelijke uitbreidingen stimuleerde. Bijzondere woonvormen kwamen in aanmerking voor subsidie.

Assen Baggelhuizen en Eindhoven Geestenberg zijn verschillend in ruimtelijke opzet en uiterlijke verschijningsvorm, maar verschillen ook door het toegepaste bouwsysteem, de financieringscategorieën van de woningen, de indelingsvrijheid voor bewoners en in het huidige gebruik. De woonerven in Baggelhuizen worden gekenmerkt door blokjes van zeven geschakelde woningen onder één aflopende kap. Onderling kunnen de woningen worden geschakeld tot een 'centraal wonen' project met een gedeelde keuken. De erven zijn ruim opgezet als klassieke cul-de-sacs en zijn groen van karakter. De opzet van Geestenberg wordt gekenmerkt door een doorgaande weefselstructuur en is stedelijk van opzet. Hier zijn de woonerven ontworpen als verschillende 'omgevingstypen' zoals een straat, een pad of een pleintje en worden gevormd door het willekeurig schakelen van verschillende woningtypen. Deze woningen zijn gerealiseerd volgens het SAR-principe. Dit drager-inbouwsysteem bood de bewoners invloed op de indeling van de (huur)woning.

Het woonerf is een cluster van woningen ontsloten vanuit een besloten, maar openbaar toegankelijke ruimte. Deze ruimte kan pleinvormig zijn, een woonpad of een straat. De verschillende ruimten kunnen aaneengesloten zijn, maar doorgaand verkeer wordt afgeremd op het woonerf. De ruimtelijke structuur van woonerfwijken is opgebouwd door de verkeersontsluiting, de opzet van de groenstructuur en de bebouwingsvorm. De ontsluitingsstructuur is boomvormig van opzet, gekenmerkt door vele vertakkingen van groot naar klein. Een rondweg ontsluit de woonerven door een cul-de-sac, een woonpad of als doorgaande straat (30 km zone). Als tegenhanger van de auto-ontsluiting is er vaak sprake van een fijnmazig netwerk van langzame verkeersroutes die woonerven onderling en aan de voorzieningen koppelt via de hoofdgroenstructuur. Het groen is gebundeld tot een park met landschappelijke uitlopers en bestemd voor recreatief gebruik. Restgroen draagt bij aan de omgevings- of verblijfskwaliteit van de woonerven. Het openbaar groen omsluit de woningen aan de achterzijde, de verkeersstructuur ontsluit de woningen aan de voorzijde. Zo komt op het woonerf alles samen. Infrastructuur en groenstructuur grijpen op het woonerf in elkaar. De inrichting van het maaiveld maakt ontmoetingen mogelijk die voortvloeien uit bewegingen van voetgangers, fietsers, auto's of spelende kinderen en wordt gekenmerkt door gelijkwaardig gebruik. In vrijwel alle gevallen ontbreken de trottoirs en liggen groen, bestrating en woningentrees op hetzelfde niveau. Het maaiveld is vaak aangekleed als een bijzonder tapijt; parkeerplaatsen zijn slechts gemarkeerd door een p-tegel, een muurtje of een betegeld vak.

De erven van Baggelhuizen en Geestenberg zijn op vergelijkbare manier ruimtelijk-typologisch gedocumenteerd. Door de woonerven in detail op te tekenen ontstaat inzicht in de relatie tussen infrastructuur en groen en de rol van de bebouwing als schakel tussen beide. Door het tekenen van plattegrond en doorsnede van zowel de woningen als de buitenruimte van het woonerf wordt de samenhang tussen openbare en private ruimte inzichtelijk gemaakt.

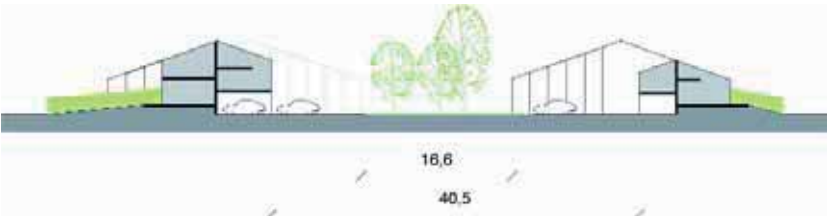
Assen Baggelhuizen

Wijkgegevens	
Wijk	Baggelhuizen
Stedenbouwkundige	Gemeentewerken Assen, W. Ter Braake
Locatietype	suburbaan in middelgrote stad
Plantypen	Bestemmingsplan Baggelhuizen
Wijkopbouw	9 woonerven aan rondweg
Woningtype	eengezinswoningen
Woningcategorie	premieuurwoningen, premiekoopwoningen en woningwetwoningen (bij oplevering)
Voorzieningen	school (architect Cor Kalfsbeek), winkelcentrum De Wouden
Omschrijving	suburbaan wonen in groene setting

Erfgegevens	
Woonerf	De Wouden nr. 169 - 215
Type	woonerf als cul-de-sac; vier blokken omsluiten een erf
Grootte	0,75 ha
Lengte, breedte	82,5 x 40,5 m (breed) of 16,6 m (entree / smal)
Woningaantal	28
Infrastructuur	‘inprikker’ van rondweg
Landschap	groene setting
Architectuur	open drive-in woning; sterke lijnwerking; alles ineen ontworpen; expressieve kapvorm, gesloten gevelbeeld
Plaats auto	open drive-in per woning, verspreid geclusterde parkeercirkels
Plaats berging	geïntegreerd in woning, aan voorzijde
Overgangselement	drive-in, tuinmuren, vide, dak (hoog / laag)
Verblijfskwaliteit	inbedding in het groen; tuinen grenzen aan openbare groenstructuur, midden op het erf een groen plant-soen dat uitnodigt tot gebruik

Woningen	
Ontwerp	1969
Oplevering	1975-1976
Architect	Ben van Tongeren, Heemstede i.s.m. Nationale Woningraad
Opdrachtgever	Stichting Woningbeheer Assen
Aannemer	Bouwmij Hendriks N.V. Assen
Eigenaren	Actium particulier
Woonvorm	geschakelde eengezinswoningen
Bijzondere woonvorm	experimenteel woningbouwproject, nr. 69 - 54 (1969)
Woningtypen	Door schakeling binnen één blok, onder één kap zijn woningen samengesteld die uiteenlopen in grootte, en aantal verdiepingen. Per blok zeven verschillende typen, in totaal:

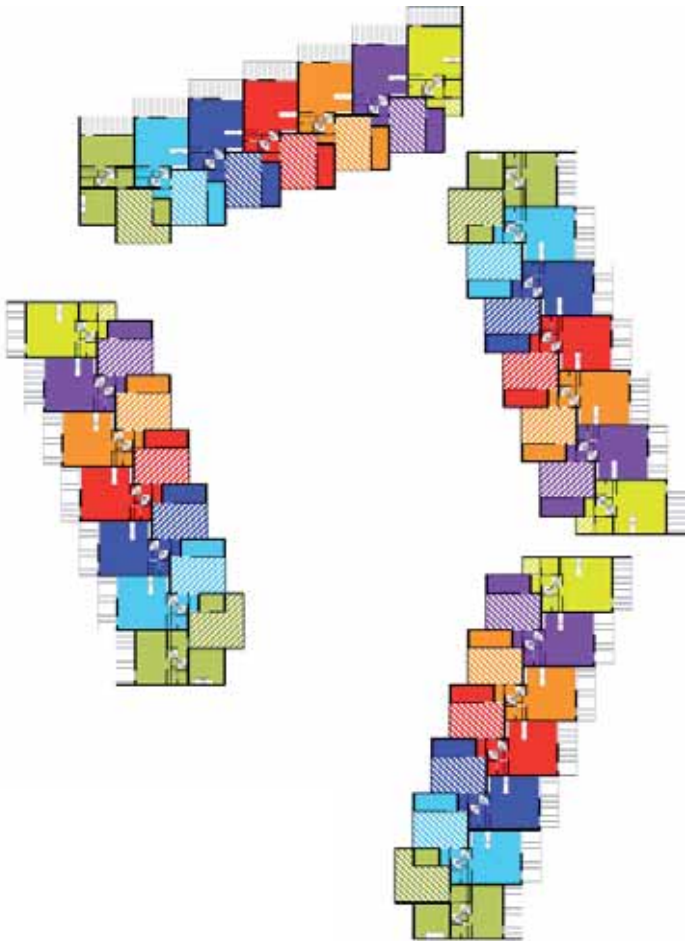
	AB: kleine woning op hoek, overdekte toegang, split-level, 2 bouwlagen (2k), bvo 81,5 m2
	BC: splitlevel, overdekte toegang / inbandige auto-stalling, vide met speel / werkbordes, 3 bouwlagen, hoge voorgevel (5k), bvo 147 m2
	CD: splitlevel, overdekte toegang / inbandige auto-stalling, vide met speel / werkbordes, 3 bouwlagen, hoge voorgevel (5k), bvo 158 m2
	DE: splitlevel, overdekte toegang / inbandige auto-stalling, 3 bouwlagen, hoge voor- en achtergevel (6k), bvo 130,6 m2
	EF: splitlevel, overdekte toegang / inbandige auto-stalling, 2 bouwlagen, hoge achtergevel (5k), bvo 132,9 m2
	FG: splitlevel, overdekte toegang / inbandige auto-stalling, 2 bouwlagen, hoge achtergevel (5k), bvo 132,9 m2
	GH: grote woning op hoek, woon-eetkeuken, splitlevel, overdekte toegang / inbandige autostalling, 2 bouwlagen, hoge achtergevel (6k), bvo 138,2 m2
Verschijningsvorm	aflopende kappen, wisselend voor- of achter hoge zijde, gecombineerd met zaagtandverkaveling organiseert individualiteit per woning. Blokniveau vormgegeven als eenheid door daken en tuinmuren
Plattegrond	woningen bestaan uit twee vierkanten (6 x 6 m) om een kern met trap en natte cellen, gang op verdieping als verbindend element
Doorsnede	splitlevel, aan tuinzijde vide dubbele woonkamer. Verspringende niveaus, variabele grootte woningen, mogelijkheid tot vergroten cq verkleinen
Bijzonderheden	Elk blok (7 woningen; 6 grote en 1 kleine) is opgezet als een Centraal Wonen project met gedeelde voorzieningen, niet afleesbaar aan de buitenkant. Mogelijkheid tot het koppelen van woningen

Doorsnede

Woonerf

Woningtypologieën

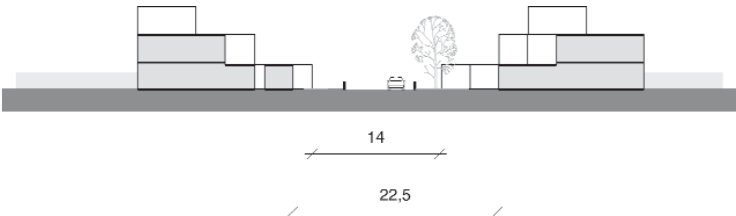
Eindhoven Geestenberg

Wijkgegevens	
Wijk	Geestenberg
Stedenbouwkundige	Dienst Ruimtelijke Ordening en Verkeer, gemeente Eindhoven
Locatietype	stedelijke uitbreidingswijk
Plantypen	verschillende 'omgevingstypen' geschakeld tot weefselstructuur
Wijkopbouw	woonerven in een geschakelde structuur (weefsel)
Woningen	eengezinswoningen en meergezinswoning in flats
Categorie	premiesector, gezinnen en kleine huishoudens
Voorzieningen	o.a. wijkcentrum Karregat
Omschrijving	woonwijk aan de rand van de stad

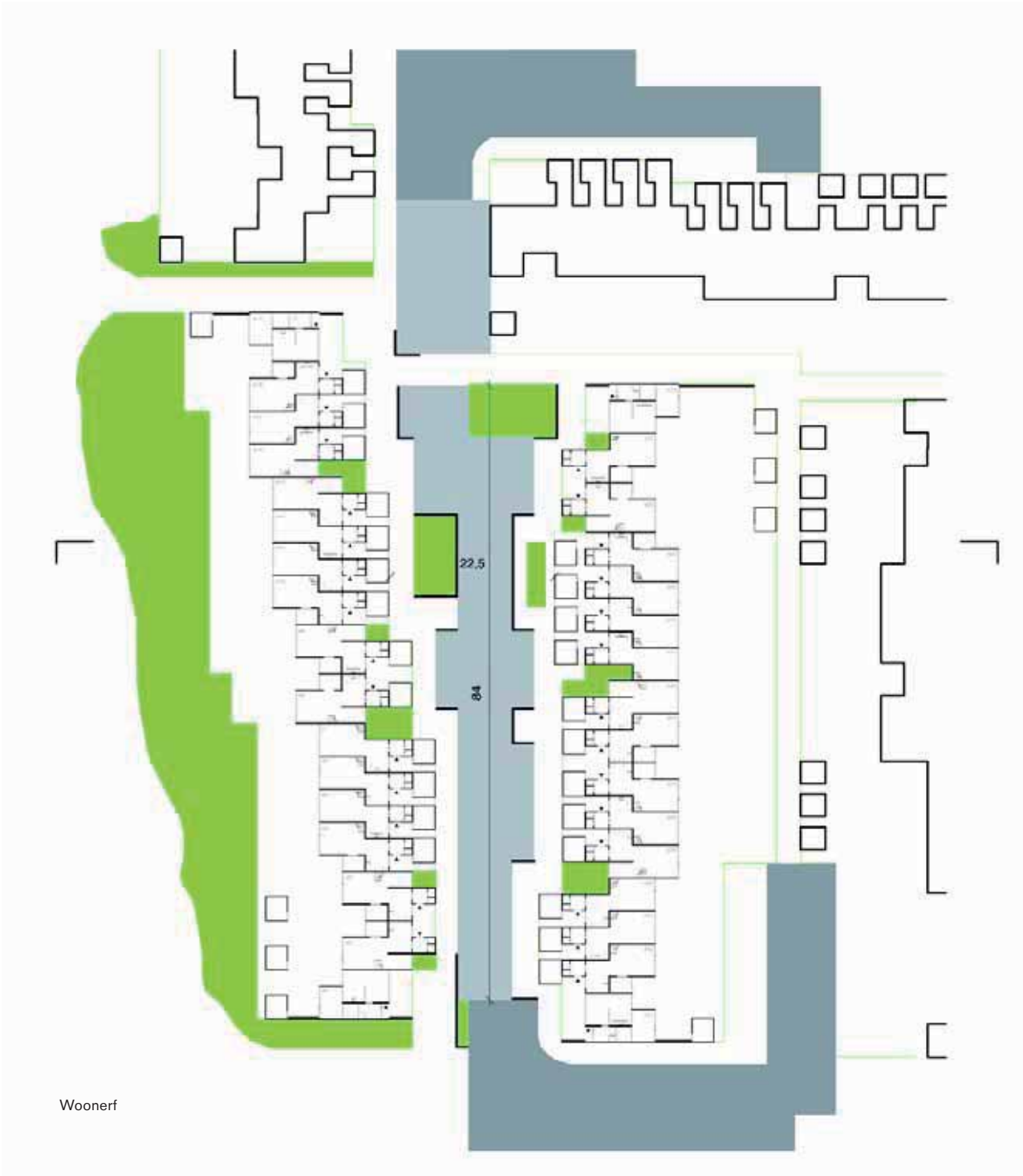
Erfgegevens	
Woonerf	Asberg
Type	woonerf als 'stepping-stone' eengezinswoningen en bejaardenwoningen aan weerszijden van een straat
Grootte	0,81 ha
Lengte, breedte	84 x 22.5 m
Woningaantal	33 woningen
Infrastructuur	weefselstructuur
Landschap	centrale groenvoorziening, parkachtige opzet
Architectuur	diversiteit door schakeling modules, eenduidige verschijningsvorm (platte daken)
Plaats auto	op het erf en parkeerpleinen
Plaats berging	wisselend voor- en achterzijde (afhankelijk oriëntatie, ontsluiting)
Overgangselement	muurtjes, bergingen, patio, keuken aan voorzijde
Verblijfskwaliteit	auto heeft ondergeschikte rol op het erf door bestrating; de nadruk ligt op voetganger, brede voetpaden

Woningen	
Ontwerp	1970
Uitvoering	1971-1973
Architect	Bouwteam INBO N.V., Doorn (K. Geerts)
Opdrachtgever	Gemeente Eindhoven; Sociale Woningstichting, Eindhoven
Aannemer	Aannemingsbedrijf NEDUCO N.V., Helden-Beringe
Eigenaren	Woonbedrijf SWS.HhvL
Woonvorm	particulier bezit
Bijzondere woonvorm	eengezinswoningen, bejaardenwoningen
Woningtypen	experimenteel woningbouwproject, EX 70 - 66 serie E110, twee typen in acht varianten:

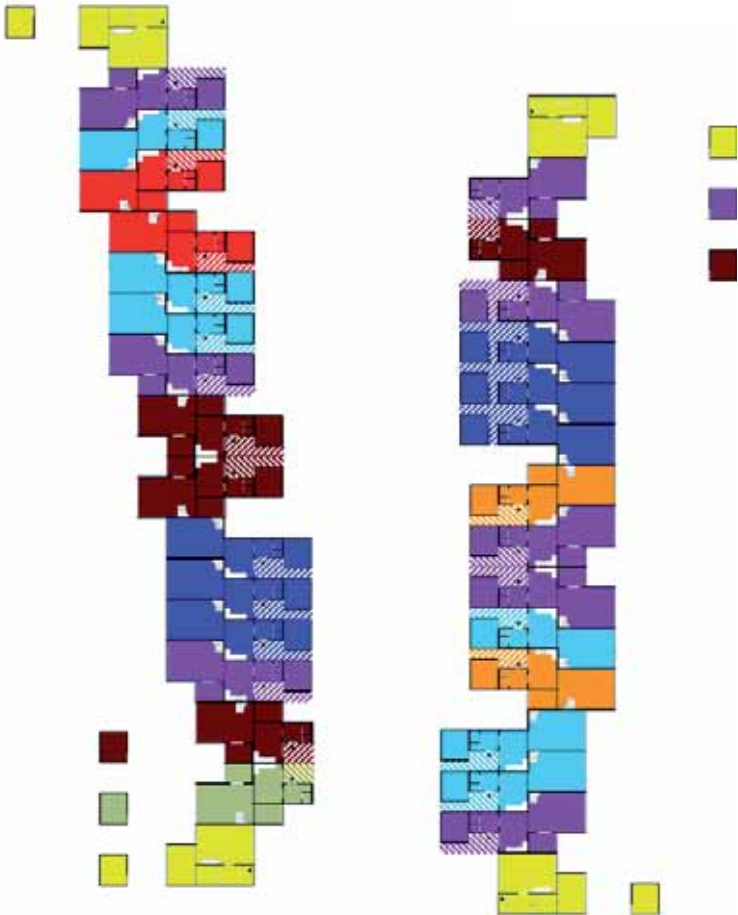
	A: smal basistype in 2 lagen (4k), bvo 104 m2
	B: smal basistype in 2 lagen met op 3e laag een topkamer (5k), bvo 133 m2
	C: smal basistype in 2 lagen, waaraan in de oksel aan de tuinzijde een éénlaagse 2e woonkamer is toegevoegd (5k), bvo 112 m2
	D: smal basistype in 2 lagen, waaraan in de oksel aan de entreezijde een éénlaagse 2e woonkamer is toegevoegd (5k), bvo 112 m2
	E: smal basistype in 2 lagen, waaraan in de oksel aan de entreezijde in twee lagen een woon- en werk-plek zijn toegevoegd, beide in open relatie met de woonkamer (6k), bvo 119 m2
	F: smal basistype in 2 lagen, waaraan in de oksel aan de entreezijde in twee lagen een woon- en werk-plek zijn toegevoegd, beide in open relatie met de woonkamer (type E), waaraan in de oksel aan de tuinzijde een éénlaagse 3e woonplek is gevoegd (7k), bvo 126 m2
	G: smal basistype in 2 lagen, waaraan in de oksel zowel aan entree- als aan tuinzijde éénlaagse woon-plekken zijn gevoegd (6k), bvo 119 m2
	H: éénlaagse bejaardenwoning, waarbij aan de bega- ne grondlaag van het basistype tbv de entree een ruimte in de oksel aan de voorzijde is toegevoegd, onder weglating van de uitbouw, bvo 68 m2
Verschijningsvorm	platte daken, industriële bouw, zorgvuldig gedetail- leerde woonomgeving
Plattegrond	Z-plattegrond, smalle wisselbeuk met verschillende schakelmogelijkheden, optimaliseren privacy
Doorsnede	2 of 3 bouwlagen, variaties in rooilijn (opbouw terug- liggend)
Bijzonderheden	geïndustrialiseerd bouwen (SAR), grote verscheiden- heid aan woningtypen is aan de buitenzijde moeilijk afleesbaar

Doorsnede

Woonerf

Woningtypologieën

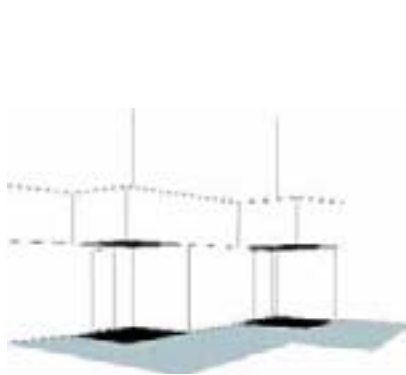

Overgangselementen

Toolbox voor analyse

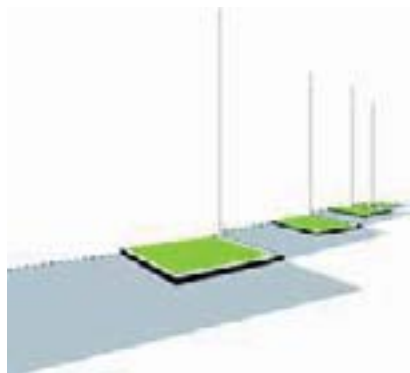
De Studie Woonerven biedt een manier van kijken op het lage schaalniveau met behulp van een 'toolbox voor analyse'. Door de overgangselementen te ontrafelen wordt inzicht gegeven in de betekenis en het gebruik van deze elementen, zowel voor het individu als de gemeenschap. Van twee woonerven in Assen en Eindhoven zijn de overgangszones en elementen in samenhang met het erf opgetekend, waardoor de collectieve invloedssfeer van het woon-erf duidelijk wordt.

Typend voor de opzet van de woonerven is de overgangszone. Deze is gelegen tussen de woning en het erf, tussen het private en het collectieve of openbare domein. Deze zone bestaat uit een sequentie van ruimten en bouwkundige elementen. Berging, carport, overstek, balkon, patio, voortuin of plantenbak scheppen een fysieke en visuele barrière tussen de verschillende domeinen. Zij dragen op informele wijze bij aan de rijkdom van de ruimtelijke opbouw van het erf als geheel en zorgen voor een getrapte overgang van de woning naar het openbare gebied. Het is een drempelzone; een geleidelijke overgang in plaats van scherp getrokken grens. Deze grens is dubbelzinnig, diffuus en verschillend te interpreteren. De overgangselementen zijn dan ook zowel ruimtelijk als sociologisch te beschrijven. Zij geven aanleiding voor interacties tussen bewoners en tussen het private en openbare of collectieve domein. Er ontstaan informele relaties tussen de verschillende ruimten, zowel binnen en buiten de woning als op het erf zelf. De overgangselementen zijn onder te brengen in een aantal thema's, zoals filteren, afbakenen, schakelen en ontmoeten. Hiermee wordt de sociaalruimtelijke typologie van het woonerf zichtbaar.

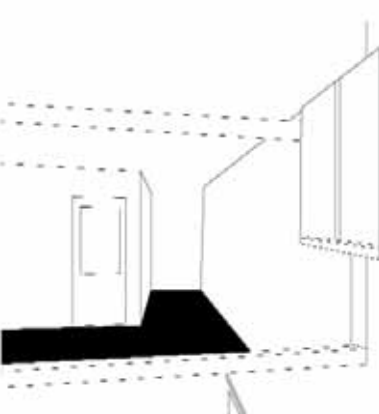
2

Het **overstek** creëert een beschutte overgang tussen privé en openbaar. Door een luifel of klein balkon boven de voordeur te plaatsen wordt beschutting geboden bij het betreden van het private domein. Het is duidelijk dat je andermans terrein betreedt. Deze overkapte ruimte wordt vaak aangekleed met plantenbakken en bankjes.

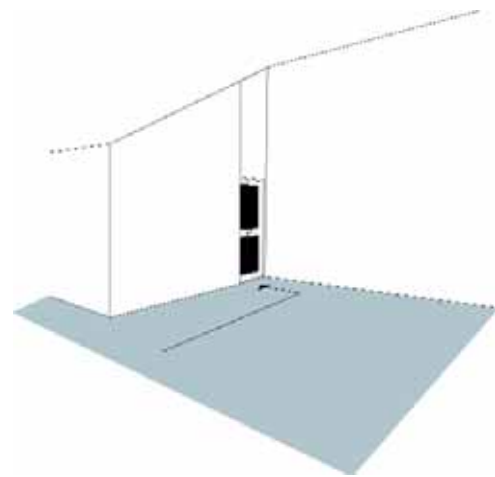
3

De **voortuin** creëert een fysieke afstand tussen privé en openbaar. Het kan een representatieve ruimte zijn, een verblijfsruimte, een ruimte die de private sfeer aan het zicht onttrekt of een informele bergruimte. De bewoners zelf bepalen het feitelijke gebruik. De voortuin draagt bij aan de inrichting van het woonerf maar is afhankelijk van het onderhoud.

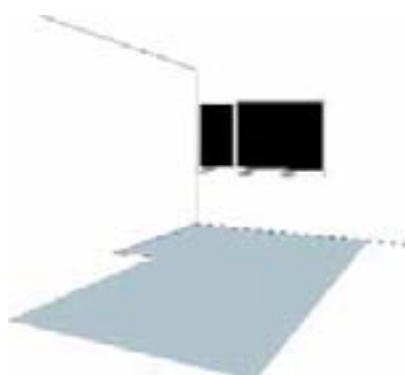
4

Door de positie van de berging aan de voorzijde van de woning wordt de private sfeer dusdanig afgeschermd dat er een besloten patioachtige ruimte ontstaat. De afmetingen en het gebruik van de **patio** is beperkt; ze is vaak niet meer dan een betegelde entree met een paar potten met planten en een bankje.

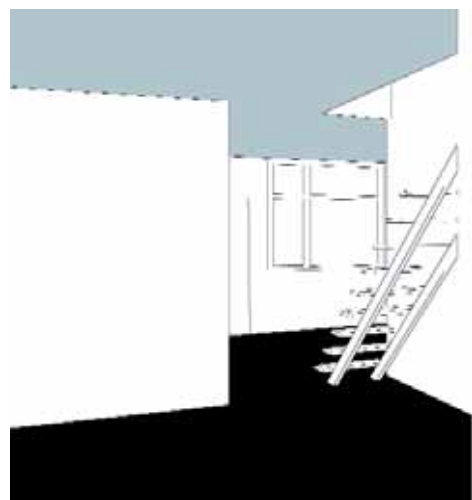
5

De positie van de **voordeur** bepaalt de mate van interactie met de burens en het woonerf. Het is de plek waar je thuis komt en waar je de woning verlaat. De relatie is vaak indirect doordat de voordeur vaak overhoeks ligt aan een plaatsje of aan het zicht is onttrokken door de positie van de berging. Met die verscholen positie heeft men bij het ontwerp vooral de geborgenheid van de woning en de privacy van de entree willen benadrukken.

6

Door de veranderende oriëntatie van het tuingerichte wonen is de keuken en andere erfgerichte activiteiten aan de voorgevel van de woning komen te liggen. Het **keukenraam** biedt via de patio zicht op het erf. Door andere levenspatronen staan de meeste moeders overdag echter niet meer achter het keukenraam. Dit element waarborgt nu meer de privacy dan dat het bijdraagt aan interactie.

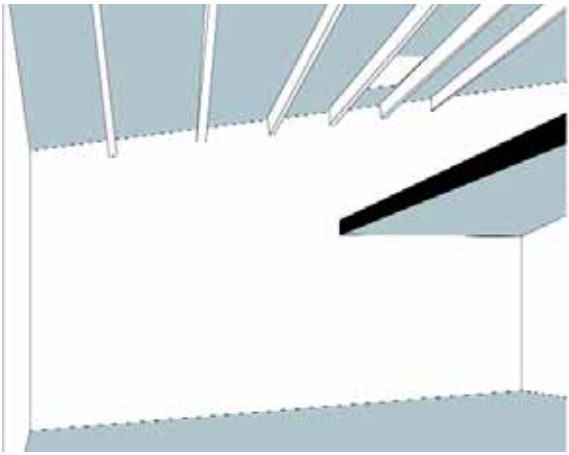
7

Binnen de woning worden diagonaal relaties gelegd door middel van de **Z-plattegrond**. De opzet van deze plattegrond biedt doorzicht in de woning en een doorkijk naar buiten vanuit de woonkamer, via keuken en patio, richting het woonerf. De plattegrond draagt tevens bij aan de privacy.

1

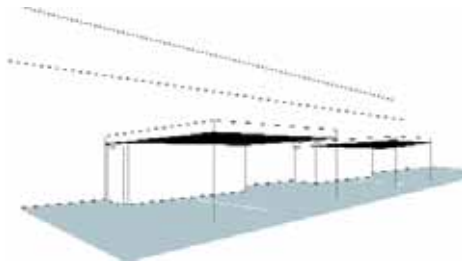
De positie van de **berging** aan de voorzijde van de woning heeft in de woonerven een ambivalente betekenis. De berging schept afstand tussen het private en openbare domein door de inkijk te beperken. Bewoners waarderen de mate van privacy en het niet-verplichtende contact met burens. De blinde gevel van de berging suggereert een achterkant, terwijl ze aan de representatieve voorkant van de woning staan. De berging begeleidt echter ook de route naar de voordeur en activeert het gebruik van de overgangszone.

8

Binnen de woning worden verticale relaties gelegd. De **split-level** biedt zowel doorzichten tussen begane grond en verdiepingen als richting de tuin. De opzet van deze woningorganisatie draagt bij aan de privacy van het wonen.

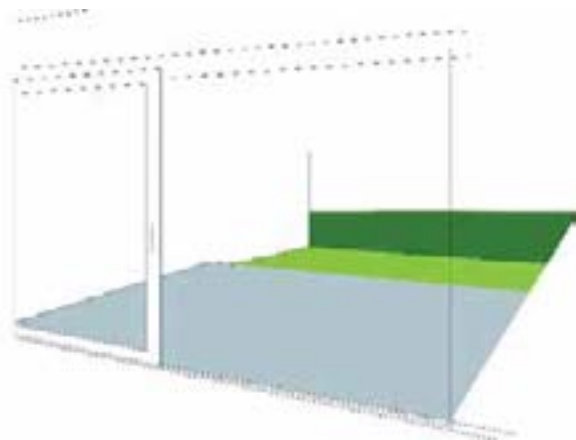
11

De vormgeving van de **parkeerplaats** draagt bij aan de inrichting en het gebruik van het erf. De zoektocht naar oplossingen voor het parkeervraagstuk hebben in de woonerven geleid tot individuele of collectieve parkeeroplossingen, van de (open) drive-inwoning en de carport tot het woondek en het parkeerhof. Karakteristiek voor de woonerven is de stoep-tegel P in de bestrating. De ligging van de parkeerplaats bepaalt de mate van collectiviteit op een woonerf.

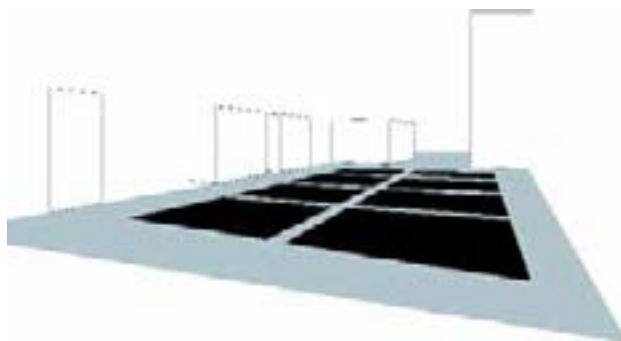
14

De opzet en de **maat** van het woonerf bepaalt de verblijfs-waarde en de toe-eigeningsmogelijkheden. De maat bepaalt de afstand en de relatie tussen de woningen, de omvang en de diversiteit van de collectieve ruimte. Hoe meer ruimte er bestaat naast geparkeerde auto's voor bijvoorbeeld een gras-veld met bomen, hoe meer mogelijkheden er zijn voor spel en verblijf, zoals een picknickbank, een schommel, een glijbaan of de mogelijkheid om een tent uit te proberen. Er bestaat een verschil tussen het woonerf als straat en het woonerf als hof.

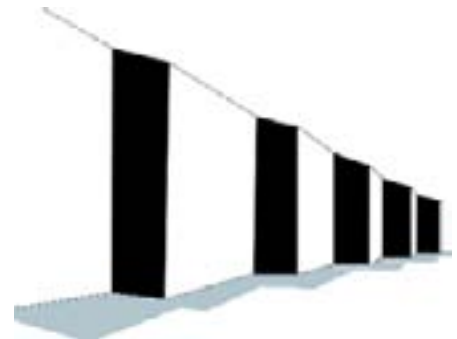
9

Doordat de berging en keuken aan de voorzijde liggen is er een vrij uitzicht vanuit de woonkamer naar de **achtertuin** en achterliggende groenstructuur. De achtertuin is vooral een pri-vate ruimte. Het kan een collectieve kwaliteit krijgen als bure-n geen erfafscheidingen tussen de achtertuinen plaatsen, niet ongebruikelijk als bewoners in eenzelfde gezinsfase verkeren en dezelfde waarden delen. Het tuingerichte wonen was para-doxaal genoeg een belangrijke innovatie uit de jaren zeventig.

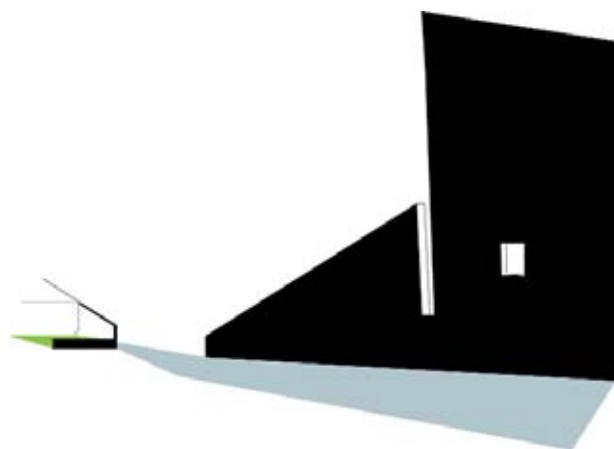
12

Met verschillende materialen worden **patronen** in de bestra-ting gemaakt. Zij definiëren op subtiële wijze het gebruik. Tegelijkertijd accentueren zij de menging van de verschillende gebruikers op het erf: de geparkeerde auto, passerende fiet-sers en de spelende kinderen.

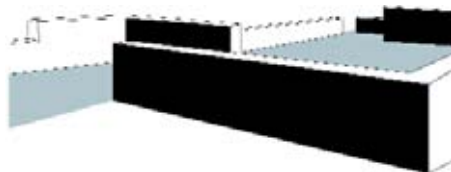
15

Schakeling van de **elementen** zorgt voor herkenbare eenhe-den. De elementen benadrukken de menselijke maat, differen-tiatie en de leesbaarheid van de grotere eenheid. De elemen-ten zijn variabel: een woning, beuk of module. Zij worden ver-zelfstandigd door verticalen of verspringingen.

10

De architectonische vormgeving van het erf zet zich in de betere voorbeelden door in de **erfgrens**; muurtjes bakenen achtertuinen af. Wanneer erfgrenzen niet ruimtelijk zijn vorm-gegeven, dan zijn doorgaans door de bewoners hogere erf-scheidingen geplaatst om het private domein af te schermen van de openbare groenstructuur. Bewoners zoeken in de ach-tertuinen over het algemeen naar een grote mate van beslo-tenheid.

13

In principe zijn alle gebruikers van het woonerf gelijkwaardig. Door **microdetailering** van de openbare ruimte kunnen plekken worden afgebakend. Het zijn kleinschalige gebouwde elementen als muurtjes, plantenbakken of banken die speel-plekken markeren voor kinderen, parkeerplaatsen voor auto's maar die ook als zitplek worden gebruikt. Deze inrichting is tegelijkertijd vrij star.

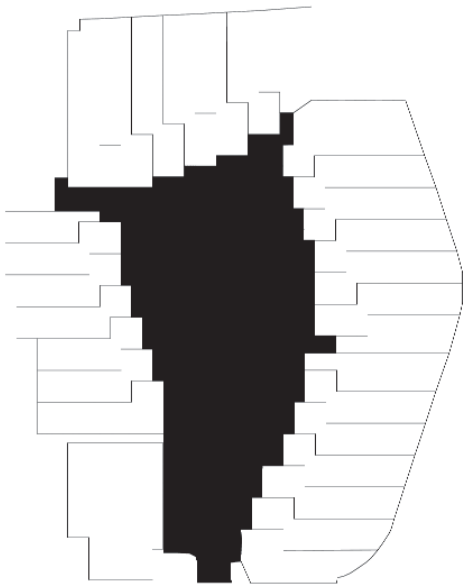
16

De **eenheid** van het erf wordt door kapvorm of daklijn bena-drukt. De verschillende elementen worden samen gevoegd door de dakvorm; dit is vaak een expressieve kap. De compo-sitie van de verschillende grote eenheden geven vorm aan de hoofdopzet van het woonerf.

Woonerf Assen Baggelhuizen

Openbaar

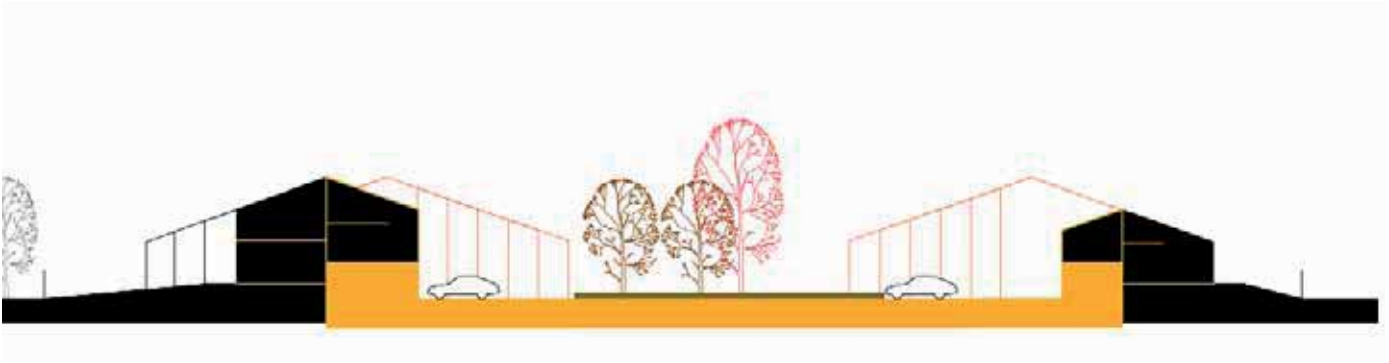
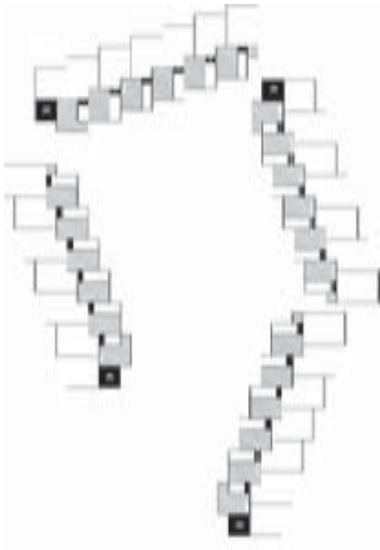
Collectief

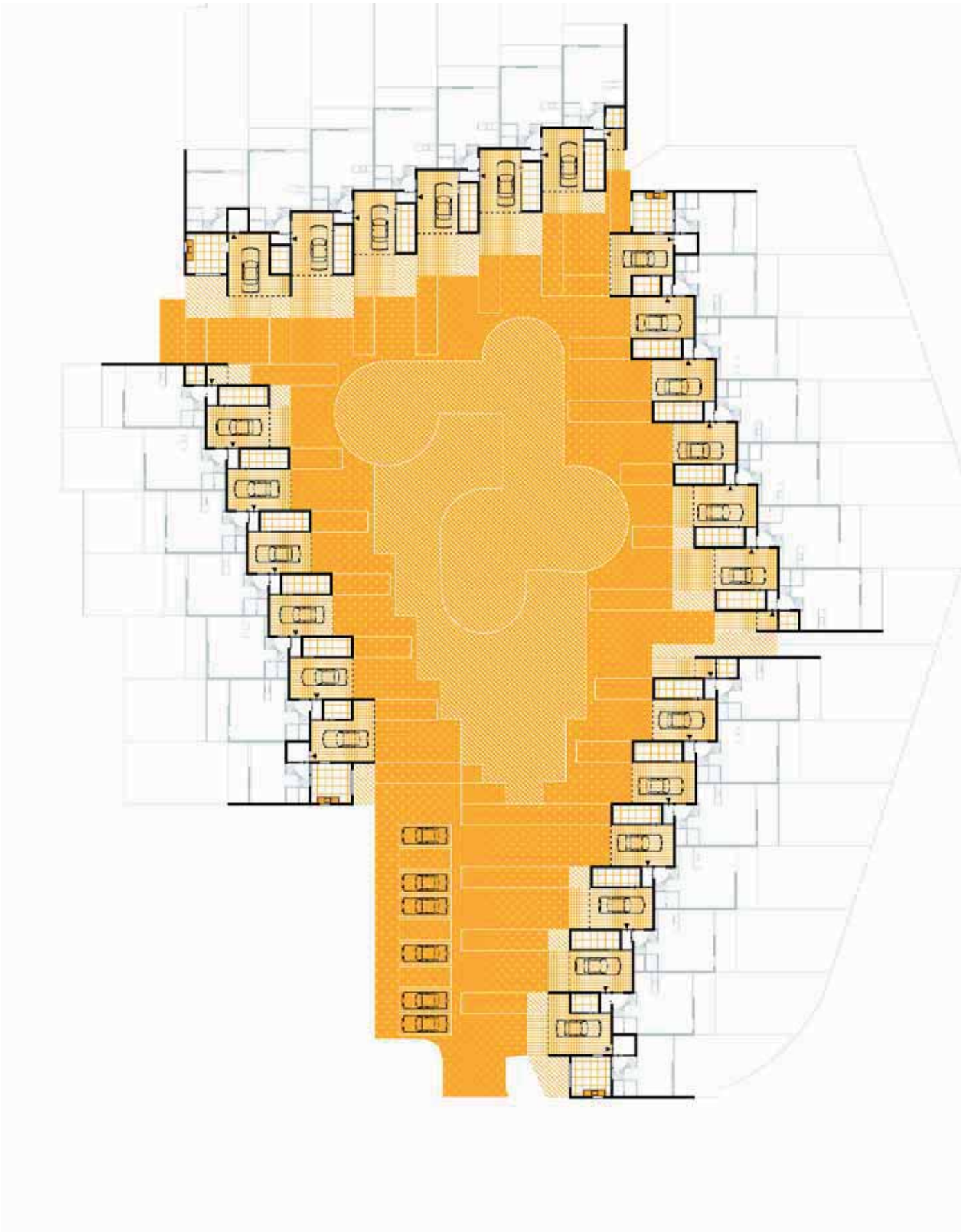
Overgangselementen

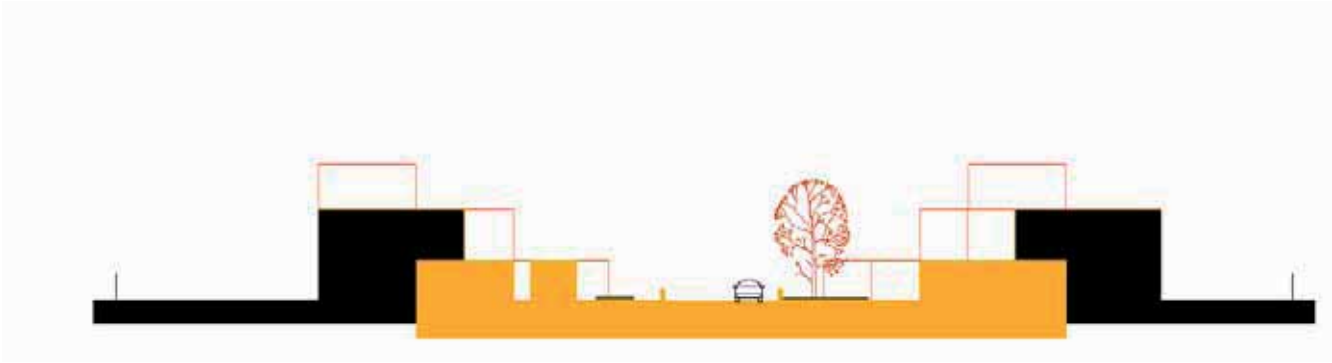
Centraal wonen

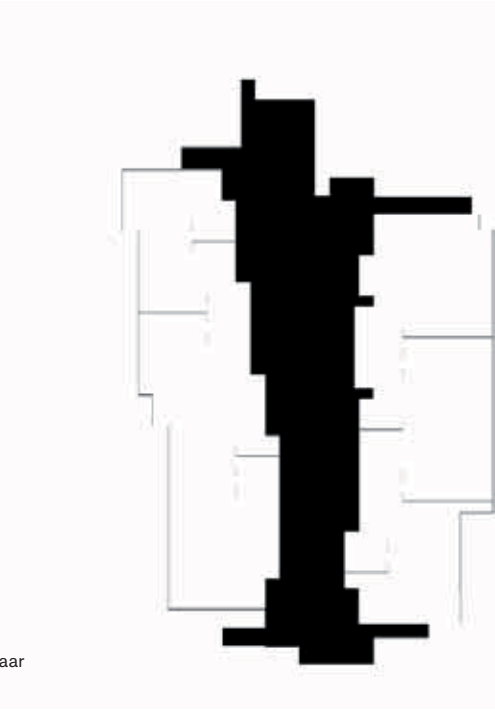
Collectieve invloedssfeer van het woonerf

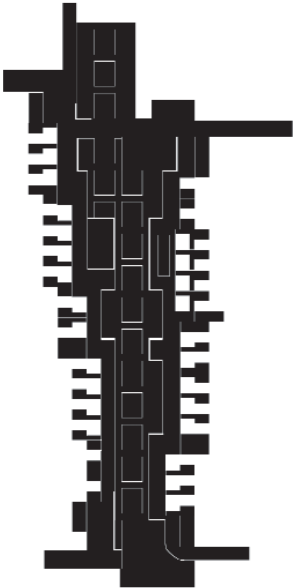

Collectieve invloedssfeer van het woonerf

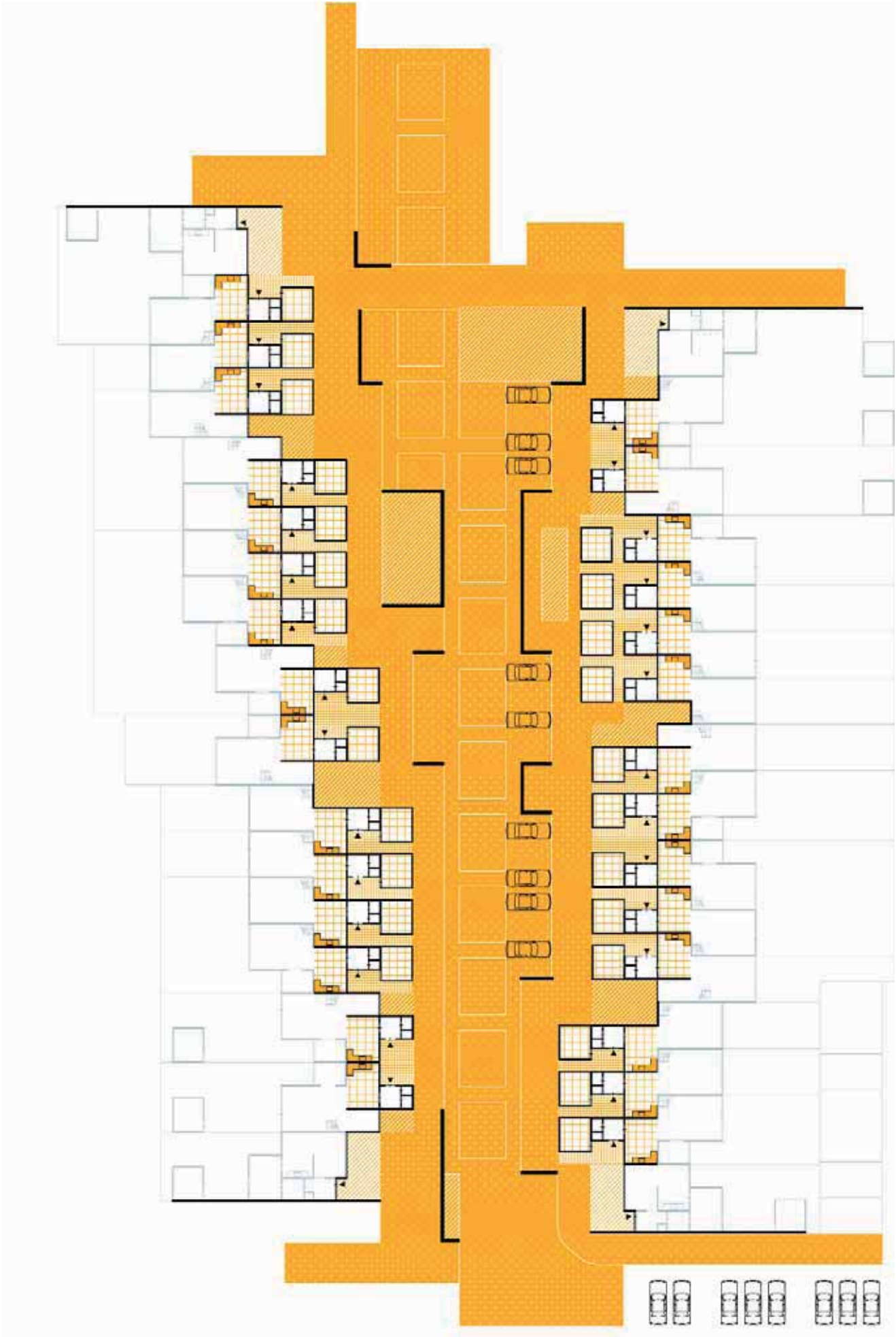
Openbaar

Collectief

Overgangselementen

Perspectief op verandering

Conclusies

De Studie Woonerven is opgezet uit nieuwsgierigheid naar veranderde woonidealen, naar de vormgeving en definitie van collectiviteit bij woonerven, maar reageert ook op de actuele vraagstukken rondom de op handen zijnde transformatie van woonerfwijken.

De typologie van het woonerf en de manier van wonen in woonerven beslaat zowel het private als het collectieve domein. Juist de wisselwerking tussen beide zorgt voor een consciëntieus evenwicht. Dat maakt deze woonvorm bijzonder, maar ook kwetsbaar in de tijd. De wooncultuur en de samenstelling van huishoudens en bewoners veranderen, en ondervragen de actuele betekenis van de collectieve woonvorm. Erfgrenzen worden dichtgezet met poorten, uitbouw-tjes en hekwerken. Deze verharding van de erf-grens op de overgangszone heeft direct effect op de collectiviteit. Ook de designaleerde verloedering en het denken aan veranderingen in hoofd groen- en infrastructuur heeft effect op de woonbeleving. Als er aan de ene kant van de erf-grens iets verandert, heeft dat gevolgen voor de andere kant. Meer inzicht in de typologie van het woonerf kan bijdragen aan een zorgvuldige aanpak van de woonerfwijken.

Woonerf

Het woonerf is de bouwsteen van de woonwijken uit de jaren zeventig. Het woonerf is, volgens architect Benno Stegeman, een fragment van de stedenbouwkundige opzet en staat model voor de door de architect nagestreefde hoofddoel: een maximum aan privacy voor de individuele bewoner maar tegelijk maximale mogelijkheden voor sociale communicatie. Door kennis over de opzet, gebruik en beleving van de woonerf-typologie kan de woonerfwijk worden gelezen en begrepen. De transformatieopgaven zullen zich in de woonerfwijken vooral focussen op de overgang tussen privaat en openbaar bezit, het herdefiniëren van erf-grenzen en het organiseren van nieuwe vormen van beheer. De insteek van pas- en maatwerk is ingegeven door het hoge percentage particulier bezit en de nog altijd hoge boekwaarde van de sociale voorraad. De transformatie opgaven laten zich daardoor maar moeizaam sturen door grootschalige ingrepen van bovenaf.

Ruimtelijke kwaliteiten

Woonerfwijken onderscheiden zich van voorgaande en latere woonwijken op verschillende aspecten. Verborgten achter gesloten voorgevels en bergingen bevinden zich grote en ruimtelijk bijzondere woningen. De ruimtelijke, architectonische opzet draagt ingenieus bij aan een hoge mate van privacy en daarmee aan de woonkwaliteit. Een ander verschil is dat er in de woonomgeving uit de jaren zeventig veel ruimte is, zowel openbaar (groen), collectief (erf) als privaat (tuinen). De maat van het collectieve domein is samengesteld uit het erf en een overgangszone. De maatvoering van deze overgangszones is veel ruimer dan tegenwoordig en wordt in huidige opgaven voorgesteld als *encroachmentzone*. Het verschil is dat in de huidige opgaven juist de ruimtelijke overgang tussen privé en openbaar wordt benadrukt, terwijl het bij het woonerf ging om de overgang tussen privé en collectief.

Sociale veranderingen

In het algemeen worden de sociale veranderingen in de woonerfwijken beschreven aan de hand van de begrippen ontgroening en (pré)vergrijzing. Het aantal gezinshuishoudens met kinderen neemt af en het aantal één- en tweepersoonshuishoudens en ouderen neemt toe. Dit is een logisch gevolg van de collectieve veroudering van de oorspronkelijke bevolking. Het is ook de voorbode van iets dat nog essentiëler is, namelijk de verdere verstedelijking van de wijken die een grotere diversiteit aan bewoners, zoals immigranten, aantrekken. De veroudering zal doorgaan, de wijk zal op den duur ook

weer verjongen door de instroom van jonge gezinshuishoudens. De bevolking van woonerfwijken raakt heterogener qua afkomst en herkomst. De diversificatie van bewoners in de woonerven roept de vraag op of ze de private en collectieve ruimte ook anders gebruiken en beleven. De verstedelijking van de woonerfwijken zal anders uitpakken dan in de vroegnaoorlogse wijken. De private en de collectieve ruimte verhouden zich op een andere manier tot elkaar. Speelde in de vroegnaoorlogse wijken bijvoorbeeld het vraagstuk van het gezamenlijk schoonhouden van de portiek, de veranderingen in de woonerfcultuur beginnen bij de erfafscheidingen en de voortuinen. Net zo van belang is de vraag in hoeverre het leven in deze wijken verschilt ten opzichte van twintig jaar geleden of ten opzichte van de nieuwe Vinexwijken.

Het is voorbarig om deze wijken als kansloos te bestempelen. Het is noodzakelijk om per type woonerf preciezer de kansen en bedreigingen te benoemen. Het veranderende bewonersprofiel in de jaren zeventig wijken valt ook positief te interpreteren. Het kan zicht geven op een nieuwe vitale suburbane wooncultuur met bijvoorbeeld meer bedrijvigheid aan huis. Voor veel nieuwkomers betekent de verhuizing naar een woonerfwijk sociale stijging. Van belang is er achter te komen wat de ambities van deze bewoners zijn en of hun verlangens zijn te realiseren in deze wijken.

Twee belangrijke veranderingen die optreden in deze wijken – verstedelijking en een diversificatie van woonculturen – staan op gespannen voet met de oorspronkelijke opzet van de wijken.

Diffuse grenzen

De sociale veranderingen die optreden in de woonerven hebben als gevolg dat een meer stedelijke openbaarheid en anonimiteit haar intrede doet die op gespannen voet kan staan met de collectieve opzet. Bij sommige woonerven kan dat leiden tot sociale en ruimtelijk conflicten die worden versterkt door weefselfouten in de overgangen tussen privé, collectief en openbaar. De sociale veranderingen vereisen een nieuwe visie op de overgangszones. Het private domein en de openbare sfeer nemen aan betekenis toe, terwijl in de opzet van de woonerven juist de collectieve ruimte een centrale positie inneemt. Het is ook de vraag of het oude ideaal van een vrijblijvende collectiviteit wel altijd zo doordacht is vormgegeven, namelijk als een subtiel evenwicht tussen private, collectieve en openbare ruimte. Het collectieve domein heeft door het toegenomen belang van het privédomein en de toename van het aantal auto's niet altijd die betekenis gekregen die de ontwerpers voor ogen hadden.

Potenties

Het geheim van succesvolle woonerven schuilt vooral in een goede organisatie van het spanningsveld tussen privaat en publiek gebied via een overgangszone, de maat en inrichting van het erf en zorgvuldig beheer. Die factoren bepalen de vitaliteit van woonerven die ook nu nog zichtbaar worden gebruikt, zoals Baggelhuizen in Assen of Parkstad in Leusden. Ze bieden niet alleen aanleiding tot ontmoeting, bewoners eigenen zich de collectieve ruimten ook daadwerkelijk toe. Bewoners uit Baggelhuizen drinken gezamenlijk 's ochtends een kop koffie op het erf en houden er hun barbecue. De maat en de inrichting van het erf laat dit ruimschoots toe; de afstand tussen de woningen waarborgt de privacy van individuele bewoners. Ook een beheerstructuur, zoals een groen-vve op erfniveau draagt bij aan saamhorigheid.

Veranderingen in de wooncultuur van het woonerf manifesteren zich vooral op de erf-grens. Al veel langer is aan de achterzijde, omwille van privacy en veiligheid, sprake van verhar-

ding van de grens tussen de private kavel en de openbare groenstructuur. Rond de achtertuinen zijn in vrijwel alle situaties hogere erfafscheidingen geplaatst. Als achtertuinen grenzen aan straten of openbare groengebieden is er vaak sprake van een spanningsrelatie tussen het private en het openbare domein. De open situering maakt de woningen kwetsbaar en inbraakgevoelig. Over het algemeen zoeken bewoners in de achtertuin naar een grote mate van beslotenheid.

De woningen worden nu echter ook steeds vaker aan de voorzijde uitgebouwd tot op de erf-grens en hekwerken bakenen het private domein af. De verharding van de erf-grens aan de voorzijde doet afbreuk aan de oorspronkelijke rijkdom van het erf. De gelaagde ruimtelijke opzet van het woonerf verdwijnt en vervolgens resteert sec een openbare ruimte. Deze is veel kleiner dan de oorspronkelijke opzet waarin de overgangszone een ruimtelijke kwaliteit had die zowel privaat als collectief gebruikt werd. Ook de nieuwe woningorganisatie creëert een afstand richting het openbare domein met als gevolg dat de confrontatie tussen privé en openbaar zich verhardt. Het erf als collectief wordt daarmee opgeheven. Toch is er de laatste jaren een kentering waarneembaar in de woonerfwijken om weer gezamenlijke erf- en buurtactiviteiten te organiseren. De balans tussen privacy en collectiviteit is een kwaliteit die niet vanzelfsprekend is en die – afhankelijk van het type woonerf – opnieuw doordacht en ook ontworpen moet worden.

De vormgeving van de balans tussen privacy en collectiviteit is één van de lessen die we kunnen leren van de opzet van deze sociaalruimtelijke typologie uit de jaren zeventig. In de actualiseringopgaven van de woonerfwijken dient de collectieve ruimte opnieuw te worden gedefinieerd en is een nieuwe visie op de overgangszone onmisbaar.

Postbus 29066
3001 GB Rotterdam

t (010) 436 16 00
f (010) 436 06 39

www.archfonds.nl

Redactie
Anneloes van der Leun
Nynke Jutten
Willemijn Lofvers

Eindredactie
Anneloes van der Leun

Vormgeving
Manifesta, Rotterdam

Drukwerk
GTV Oosterhout

Fotoverantwoording:
Jannes Linders (p.5, Emmerhout)
Bob Negrijn (p.5, Parkstad)
Janine Schrijver (p.1, 11, 13-17, 23)

Janine Schrijver is fotograaf. Zij verzorgde voor verschillende publicaties een foto-essay, onder andere voor *Pret. Leisure en landschap* van Tracey Metz, *Van huis en haard* van Minke Wagemans en *Het begint met wonen, een compleet overzicht van het monumentale bezit van woningcorporatie Ymere*. Haar werk was te zien in FOAM Amsterdam, ABC Haarlem, Rijksmuseum en MK galerie Rotterdam. Momenteel werkt ze aan een serie over stadsparken.
www.janineschrijver.nl

**studie
woon-
erven**

Studie Woonerven is een gezamenlijk initiatief van Willemijn Lofvers, Nynke Jutten en Ivan Nio. Met dank aan de gastvrije ontvangst door verschillende huishoudens op de woonerven in Baggelhuizen Assen en Geestenberg Eindhoven.

De Studie Woonerven is tot stand gekomen middels financiële bijdragen van het Stimuleringsfonds voor Architectuur en de EFL-stichting.

www.lofvers.nl
www.juttenarchitectuur.com

Niets van deze uitgave mag zonder uitdrukkelijke toestemming van de makers worden gereproduceerd.

Uitgave van het Stimuleringsfonds voor Architectuur, september 2009

Niet alle rechthebbenden van de gebruikte illustraties konden worden achterhaald. Belanghebbenden worden verzocht contact op te nemen met het Stimuleringsfonds voor Architectuur.

Vervolgonderzoek Woonerven

De Studie Woonerven richt zich op de ruimtelijke en sociale betekenis van het woonerf. In het vervolgonderzoek, uitgevoerd door dezelfde bureaus, wordt de ruimtelijk-sociologische betekenis van het woonerfconcept en de overgangszone in het bijzonder belicht door het interviewen van huidige bewoners en ontwerpers van de oorspronkelijke woonerven. Zij kunnen inzicht geven in de wijze van gebruik, beleving en toe-eigening van het woonerf zoals deze bedoeld was en zoals zij wordt ervaren. De centrale vraag is welke lessen we kunnen trekken uit de ruimtelijke opzet van deze collectieve woonvormen. Welke vrijheden biedt deze opzet voor verandering en toe-eigening door de huidige bewoners of nieuwe doelgroepen. Een belangrijk ruimtelijk verschil tussen de collectieve woonvormen in de woonerfwijken en bijvoorbeeld de Vinex is dat deze oorspronkelijke woonvorm een meer rijke en gedifferentieerde overgangszone heeft, die zodoende uit meer lagen bestaat. Welke ruimte bieden deze overgangszones voor transformatie, vrijheid en privacy? Door middel van ontwerp onderzoek wordt deze ruimte voor een aantal concrete opgaven onderzocht. Naast toekomstige probleemwijken wordt er ook gefocust op de 'mainstream' en de parels. De situering van de casussen verschilt: stedelijk, suburbaan of landelijk. De intentie is om het vervolg van dit ruimtelijk-sociologische onderzoek te starten met een pilot in Lunetten, Utrecht. De uiteindelijke resultaten van de Studie Woonerven worden gebundeld in een Handboek Woonerven.

Nynke Jutten is opgeleid als architect aan de TU-Delft. Na haar studie werkte zij zes jaar als projectleider bij De Nijl Architecten aan complexe stedelijke vernieuwingsopgaven. Sinds 2005 is zij eigenaar van het bureau Jutten Architectuur. Het bureau werkt aan ontwerp- en onderzoeksopgaven op het gebied van architectuur en stedenbouw. Jutten Architectuur heeft een onderzoeksmatige werkhouding en hecht grote waarde aan de typologie als verbindende schakel tussen stad en gebouw. Daarnaast werkte Nynke Jutten als onderzoeker aan de TU Delft, onder meer aan de publicatie *De Atlas van het Hollandse Bouwblok*. Vanaf april 2009 is zij werkzaam als stedenbouwkundige bij het Expertisecentrum Stad en Landschap van de gemeente Zwolle.

Willemijn Lofvers is architect, opgeleid aan de Academie van Bouwkunst Rotterdam. Lofvers werkte bij De Nijl Architecten aan stedelijke vernieuwingsopgaven. Daarnaast werkte ze onder de naam Lofvers | van Bergen | Kolpa architecten aan diverse, multidisciplinaire opgaven bekroond met verschillende prijzen. Lofvers is verbonden aan het kenniscentrum

TransUrban van de Hogeschool Rotterdam. In die hoedanigheid verricht zij onderzoek naar stedelijke vernieuwing en verzorgt onderwijs voor de eerste en tweede fase. Sinds 2006 werkt zij onder haar eigen naam aan uiteenlopende opgaven. Bureau Lofvers ontwikkelt visies op verschillende schaalniveaus rondom stedelijke transformaties en landschappelijke herstructurering.

Ivan Nio studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1999 is hij zelfstandig onderzoeker op het gebied van stedelijke vraagstukken in relatie tot maatschappelijke ontwikkelingen. In zijn onderzoek en artikelen heeft hij diverse thema's verkend op het grensvlak van ontwerpende en sociaal-wetenschappelijke disciplines. Van 2001 tot 2008 was Nio redacteur van het tijdschrift Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening. In 2008 publiceerde hij de *Atlas van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam. De geplande en de geleefde stad* (met Arnold Reijndorp en Wouter Veldhuis). Hij doceert stadssociologie aan de Universiteit van Amsterdam en is gastonderzoeker bij het Planbureau voor de Leefomgeving.

Het fonds subsidieert ontwerpend onderzoek
Enkele voorbeelden zijn:

De toekomst van het openbare interieur in Nederland
Openbaar toegankelijke overdekte ruimtes –het zogenaamde openbare interieur- staan in Nederland onder druk. Voorheen publieke gebouwen als postkantoren en stations zijn nu in private handen en zijn aan de openbaarheid onttrokken. Matthijs de Boer Stedenbouw onderzoekt kwaliteit en betekenis van het openbare interieur en de toekomst van dit fenomeen. Het begrip openbaar interieur zal van een nieuwe, eigentijdse definitie worden voorzien die zich niet beperkt tot overdekte ruimte. Het uitgangspunt bij deze opgave is de geschiedenis van deze typologie in Nederland. Er wordt samengewerkt met partijen die openbare interieurs in bezit hebben; NS poort, Maxeda en een aantal vastgoedontwikkelaars. Het onderzoek zal resulteren in een analyse van de huidige condities waarin openbare interieurs tot stand komen. Welke programma's en typen zijn in de toekomst mogelijk en wat voor gebouwen kunnen die opleveren? Er zal ook gekeken worden hoe verschillende partijen met het openbare interieurs omgaan. Inmiddels is de

analysefase van het onderzoek afgerond en is begonnen met de fase van case study ontwerpen. Het project is eind 2009 klaar.

Voor meer informatie: Matthijs de Boer, mdb@mdbstedenbouw.nl of www.mdbstedenbouw.nl

Het gebruik van historische waternetwerken om de bereikbaarheid van binnensteden te bevorderen

Tot in de negentiende eeuw ging het meeste vervoer over water. Met de komst van de trein en de auto werden de waternetwerken echter in hoog tempo opgedoekt. Grachten en singels werden in veel steden gedempt om plaats te maken voor parkeerplaatsen en rijbanen. Desondanks zijn er ook veel van deze historische waternetwerken bewaard gebleven. Deltasync doet onderzoek naar de mogelijkheden die deze netwerken bieden om de bereikbaarheid van de binnenstad te verbeteren. Het onderzoek richt zich op een aantal steden die exemplarisch zijn voor de verschillende typen watersteden in Nederland. Case studies worden verricht voor Breda, Delft, Den Haag, Dordrecht, Haarlem, Den Bosch, Rotterdam en Leiden. Per stad wordt de ontstaansgeschiedenis van het waternetwerk in kaart gebracht. Daarna is het huidige gebruik van het waternetwerk aan de beurt. Vanuit de toekomstige behoeften van de steden zal er dan naar nieuwe mogelijkheden voor het gebruik van het stedelijk water worden gezocht. Bij het onderzoek zijn de gemeenten actief betrokken. Het onderzoek zal eind 2009 afgerond zijn.
Voor meer informatie: Rutger de Graaf, info@deltasync.nl of zie www.deltasync.nl

De particuliere stad

Het op grote schaal toepassen van particulier opdrachtgeverschap bij stedenbouwkundige projecten is een breuk met de gangbare wijze van stadsontwikkeling in Nederland. De afgelopen vijftien jaar zijn er veel woonwijken onder particulier opdrachtgeverschap gerealiseerd. Een inventarisatie van de resultaten is er echter nog nooit geweest. Must Stedebouw is in samenwerking met Border Architecture een onderzoek gestart naar de stedenbouwkundige en architectonische regels die in deze wijken gesteld zijn. Het onderzoek richt zich op de effectiviteit van deze regels. Zijn de regels nageleefd? Leveren ze ook de kwaliteiten op waarvoor de regels bedacht zijn? Er zijn twaalf wijken geselecteerd om nader te onderzoeken. Er wordt niet alleen gekeken naar de relatie tussen individuele woningen onderling; Ook het effect dat zij als totaal hebben op de openbare ruimte is onderwerp. Het onderzoek zal inzicht geven in de verschillende ontwerpinstrumenten die stedenbouwkundigen en beleidsmakers (succesvol) kunnen hanteren bij het opstellen van kaders in wijken die onder particulier opdrachtgeverschap zullen worden gerealiseerd. Het onderzoek zal eind 2009 zijn afgerond.

Voor meer informatie: Robert Broesi, mail@must.nl of zie www.must.nl

Geef u nu op voor een gratis abonnement van *Lay-out*, krant voor ontwerpend onderzoek mail uw naam en adresgegevens naar sfa@archfonds.nl

